

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы

Отечественная история

History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (3)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отеева Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугааштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Конырбеков Медет Жаугаитиевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

- Abil Erkin Amanzholovich* – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)
Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)
Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)
Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)
Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)
Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)
Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)
Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)
Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)
Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)
Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)
Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)
Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)
Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)
Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)
Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)
Shotanova Galiya Aitghanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 844-880
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТИЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТИГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917)

Нұрсан Әлімбаев¹, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы), профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Құрманғазы көш., 29, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымд. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Әлімбаев Н., Смағұлов Б.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қарастырылып отырған кезеңде империяның әкімшілік-территориялық жүйесіндегі Акмола және Семей облыстары территорияларын крестьяндық отарлау тарихы мақаланың зерттеу объектісі болып табылады. Себебі аталмыш облыстар орналасқан өңірлер бүкіл қазақ жерін түпкілікті жаулап алудың плацдармы болған еді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Еңбекте аталмыш өңірлерді крестьяндық отарлау үрдісі XVIII ғасыр мен 1917 жылдың қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында зерттелінеді. Осы ретте назар аударалық ілкімді жайт – аталмыш крестьяндық жаулау барысы міндетті түрде өлкені казак-орыстық отарлау үрдісімен өзара себеп-салдарлық байланыста қарастырылды. Өйткені бір-бірін қолдау әрі демеуге негізделген казак-орыстар мен крестьяндардың дәл осындай ұйымдық-институционалдық бірлігі, сайып келгенде, империялық билікке крестьяндық отарлауды неғұрлым қарқынды да, ауқымды және нәтижелі жүргізуге мүмкіндік берді. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланың архитектурасы мен тақырыпты зерделеу архивтегі, қарастырылып отырған кезеңдегі әртүрлі басылымдардағы, соның ішінде статистикалық және т.б. мәліметтерге негізделді. Зерттеу барысы контекстілік, аксиология, акцентуализациялау, себеп-салдарлық, өзара толықтыру, жүйелілік, тарихи-нақтылық, проблемалық-тақырыптық сынды әдіс-тәсілдерге сүйенді. *Нәтижелері.* Аталмыш деректер корпусындағы тиісті мәліметтерде талдау тек XIX ғ. 70-жылдарынан бастап қана крестьяндардың аграрлық отарлаудың жетекші субъектісіне айналғандығын көрсетті. *Қорытынды.* Дейтұрғанымен әртүрлі себептерге, ең алдымен объективтік факторларға байланысты крестьяндық отарлау XIX ғ. 80-жылдарының аяқ шеніне таман ұйымдасқан әрі біршама жүйелі сипатқа ие болды. Алайда Қазақ өлкесін түпкілікті крестьяндық отарлау империялық үкімет басшы П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасын жүзеге асырудың аясында әрі осы үрдістің құрамдас бағыттарының бірі ретінде ғана мүмкін болды.

Түйін сөздер: Қазақ өлкесі, Далалық өлке, крестьяндық отарлау, әкімшілік отарлау, шаруашылық-рулық территориялар, казак-орыстық отарлау, экспедиция, «артық жерлер»

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР23489366 «XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жыл аралығында Қазақстанды крестьяндық отарлау мәселесіне байланысты империялық дискурс» гранттық жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Әлімбай Н., Смағұлов Б.Қ. Ресейдің Қазақ өлкесін аграрлық отарлауының негізгі субъектілері. Крестьяндардың жетекші субъектіге айналуы (XVIII – 1917) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 844-880-бб. [на казахском яз.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

ОСНОВНЫЕ СУБЪЕКТЫ РОССИЙСКОЙ АГРАРНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО КРАЯ. СТАНОВЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН В ВЕДУЩИЙ СУБЪЕКТ (XVIII – 1917 г.)

Нурсан Алимбай¹, Болат Кудайбергенович Смағұлов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан), профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (ул. Курмангазы, 29, 050010 Алматы, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, PhD (История), асс. профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Алимбай Н., Смағұлов Б.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Объектом изучения в статье является процесс заселения русскими крестьянами, в данном случае территории Акмолинской и Семипалатинской областей, по понятным причинам ставших ключевыми плацдармами завоевания всего Казахстана «вглубь и вширь». *Цель и задачи исследования.* В статье исследуется процесс крестьянской колонизации отмеченных регионов в период с XVIII по 1917 г. Данный вопрос рассматривается в органическом единстве с казачьей колонизацией, поскольку именно в таком единстве процесс «крестьянизации» получил мощный импульс в своей реализации. *Материалы и методы.* В соответствии с характером проблематики были применены методы: контекстуальный, аксиологизация, акцентуализация, каузализация, принцип дополнительности, системный и т.д. *Результаты.* Сделан ключевой вывод о том, что только в начале 70-х гг. XIX в. имперские власти окончательно приняли решение о роли русского крестьянства как главного субъекта аграрной колонизации края. *Выводы.* Тем не менее в силу ряда причин, в первую очередь объективного порядка, только к началу 80-х гг. XIX в. процесс крестьянской колонизации принял более или менее системный и организованный характер. Завершающий этап всеобщей «крестьянизации» края связан с аграрной реформой П.А. Столыпина.

Ключевые слова: Казахский край, Степной край, крестьянская колонизация, административная колонизация, хозяйственно-родовые территории, казачья колонизация, экспедиция, «излишки земель»

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта КН МНВО РК АР23489366 «Проблемы крестьянской колонизации Казахстана в имперском дискурсе (вторая половина XIX в. – 1917 г.)».

Для цитирования: Алимбай Н., Смағұлов Б.К. Основные субъекты российской аграрной колонизации Казахского края. Становление крестьян в ведущий субъект (XVIII – 1917 г.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 844-880. [на казахском яз.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

THE MAIN AGENTS OF RUSSIAN AGRARIAN COLONIZATION IN THE KAZAKH REGION: THE TRANSFORMATION OF PEASANTS INTO THE LEADING FORCE OF THE COLONIZATION PROCESS (18TH CENTURY – 1917)

Nursan Alimbay¹, Bolat Smagulov²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, prof.
<https://orcid.org/0000-0002-6122-8741>. E-mail: burgan555@gmail.com

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(29, Qurmanğazy Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, PhD (History), associate Prof.
<https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>. E-mail: bolat.smagulov.76@list.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Alimbay N., Smagulov B., 2025

Abstract. Introduction. This study focuses on the process of settlement by Russian peasants in the territories of the Akmola and Semey regions, which, for well-founded historical reasons, became key strategic footholds for the expansion and consolidation of imperial control over Kazakhstan. *The purpose and objectives of the study.* The article investigates the dynamics of peasant colonization in these regions from the 18th century up to 1917. Particular attention is given to the interconnected nature of peasant and Cossack colonization, as it was their synergy that provided a significant impetus to the broader process of “peasantization” in the area. *Materials and methods.* In accordance with the interdisciplinary nature of the subject matter, the study employs a range of methodological approaches, including contextual analysis, axiologization, accentuation, causal analysis, the principle of complementarity, and systems analysis. *Results.* The research concludes that it was only in the early 1870s that the imperial administration definitively recognized the Russian peasantry as the principal agent of agrarian colonization in the region. *Conclusion.* Nevertheless, due to a range of primarily objective factors, it was not until the early 1880s that the process of peasant colonization acquired a more systematic and organized character. The final stage of comprehensive regional “peasantization” is closely linked to the agrarian reforms initiated by P.A. Stolypin.

Keywords: Kazakh region, Steppe region, peasant colonization, administrative colonization, economic and tribal territorial structures, Cossack colonization, expedition, “surplus lands”

Acknowledgements. The article was prepared as part of the grant project of the CS MSHE of the RK AR23489366 «Problems of peasant colonization of the Kazakhstan in the imperial discourse (second half of the 19th century – 1917)».

For citation: Alimbay N., Smagulov B. The main agents of Russian agrarian colonization in the Kazakh region: the transformation of peasants into the leading force of the colonization process (18th century – 1917) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 844-880. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_844-880

Кіріспе. Мақала Ресей крестьяндарының¹ совет дәуіріне дейінгі Қазақстанды аграрлық отарлау үрдісінің басты субъектісі ретіндегі орны мен рөлін талдауға арналып отыр. Еңбектің географиялық ауқымы Қазақстан Республикасының солтүстік және шығыс өңірлерін қамтиды. Солтүстік өңірлерге қазіргі Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола, Павлодар облыстары және еліміздің астанасы Астана қаласы орналасқан аумақ жатады. Ал Абай және Шығыс Қазақстан облыстары шығыс өңірге кіреді. Аталған алты облыстың және Астана қаласының әкімшілік-территориялық аумақтарының жалпы көлемі 841161 шаршы шақырымға (ш.ш.) тең. Бұл көрсеткіш республикалық жер көлемінің 31,16 % болып табылады².

Совет дәуіріне дейінгі кезеңде Ресей империясының құрамындағы Ақмола облысы Омбы, Петропавл, Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездерінен тұратын. Соның ішінде Омбы уезінің әкімшілік-территориялық аумағы 41 000 ш. верстаны³ (5 млн. жуық десятина⁴), Петропавл – 61000 шаршы верстаны (6 млн. жуық десятина), Көкшетау – 64000 ш. верстаны (6,5 млн. жуық десятина), Атбасар – 114000 ш. верстаны (12 млн. жуық десятина), Ақмола – 199000 ш. верстаны (20,5 млн.

¹Авторлар советтік дәуірде орыс крестьяндарына байланысты «пролеткульттік» идеологияның тегеурінді әсерімен қазақ тілінде жарық көрген ғылыми әдебиетте орныққан «шаруа» деген терминнен бас тартып «крестьян» ұғымын қолдануды ұйғарды. Шынтауайтында, «крестьян» («крестьянин») ұғымы «христиан» терминінің семантикалық-лексикалық дериваты, яғни тарихи-логикалық және семантикалық контаминациясы (түзілісі) болып табылады. Бұл түзіліс-ұғым крестьян әлеуметтік жігінің мейлінше орыстандырылған христиандық «рух» пен дәстүрдің сақтаушысы әрі бұлардың ұрпақаралық-этникалық байланыс арқылы берілісін үнемі қамтамасыз етіп отыратын «транслятор» дегенді білдірсе керек. Осы қисын тұрғысынан алғанда аталмыш әлеуметтік категорияның «крестьян» атауына не болуы заңдылық болса керек. «Крестьян» ұғымы және оның болып табылатын «христиан» терминдерінің өзара мағыналық байланысы жөнінде қараңыз: [Крестьянин, 1986: 374].

²Есебін шығарған – авторлар – авт.

³1 верста 1,06 шақырымға тең – авт.

⁴1 десятина 1,09 гектарға тең – авт.

жуық десятина) алып жатты [Переселение в Степной край..., 1906: 3–4; Переселение в Степной край..., 1907: 57]. Яғни қарастырып отырған уақытта осы облыс 479000 шаршы верстаны (немесе 50 млн-ға жуық десятина) болатын әкімшілік-территориялық кеңістікке орналасты [Переселение в Степной край..., 1906: 57].

Империялық биліктің жіті назарында болған тағы бір далалық өңірлердің бірі – Семей облысы құрамындағы Семей уезінің әкімшілік-территориялық аумағы 64786 ш. верста (7 млн. жуық десятина), Павлодар – 103788,2 ш. верста (11 млн. жуық десятина), Қарқаралы – 182430,6 ш. верста (19 млн. жуық десятина), Өскемен – 41487 ш. верста (4 млн. жуық десятина), Зайсан – 49751,8 верста (5 млн. жуық десятина) болды [Переселение в Степной край..., 1906: 5107]. Демек, 5 уезден тұратын бұл облыс 442245 ш. верстаға (46 млн. жуық десятина) тең территорияға орналасты [Переселение в Степной край в 1906 г..., 1906: 107].

Осы облыстардың территорияларын ежелден мекендейтін жергілікті тұрғындардың басым көпшілігі арғын, найман, қыпшақ, керей, уақ⁵ сынды Орта жүз ру-тайпалық бірлестіктерге жатады. Сонымен бірге деректерде аталмыш облыстардың біраз уездерінде Кіші жүздің алшын рулары мен Ұлы жүздің жалайыр ру-тайпалық құрылымына кіретін кейбір рулардың да қоныстанғандықтары жөнінде біраз мәліметтер де кездеседі [Россия..., 1903: 142; Картограмма киргизских родов Кокчетавского уезда, 1898: карта; МКЗ. Акмолинская область. Атбасарский уезд, 1902; МКЗ. Родословные схемы, 1902: 43–44; Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда, 1909: 125–141; Картограмма киргизских родов Петропавловского уезда, 1908: карта; МКЗ. Семипалатинская область. Павлодарский уезд, 1903; Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда, 1905: 155–167; Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда, 1909; Родовые схемы, 1905: 54–66; МКЗ. Семипалатинская область, Семипалатинский уезд, 1909; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Кокчетавский уезд., 1907; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Омский уезд., 1910: 30–39; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Петропавловский уезд., 1910: 31–37; Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Атбасарский уезд., Б.г.: 24–28; Материалы по повторному обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области 1910–1911 г..., 1912; Материалы по повторному обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области 1910–1911 г..., 1913; Тынышпаев, 1925: 23–39; Востров, Муканов, 1968: 56–80, 160–200; Муканов, 1974: 114–187; Масанов, 1995: 58–61; және т.б.].

Сонымен қарастырылып отырған екі облыс орналасқан ұланқайыр жер көлемі қазіргі өлшем бірлігіне шаққанда 976519,7 ш.ш. құрайды⁶. Сол кездегі империялық әкімшілік-территориялық жіктеме бойынша солтүстігінде Тобыл губерниясымен, батысында Торғай облысы және Орынбор губерниясымен шекаралас орналасқан қарастырылып отырған екі облыстың территориялары географиялық орналасу жағынан да, геоморфологиялық жаратылысы, соның ішінде топырағының құнарлығы, сондай-ақ су ресурстарының молдығы тұрғысынан да Ресей метрополиясы үшін «Оралдың арғы бетін» («Зауралье»), бірінші кезекте Қазақ өлкесін түпкілікті отарлаудың аса қолайлы плацдармына айналды. Бұл өңірлерге империяның әр аймағынан XIX ғ. екінші жартысынан бері ұлғая бастаған орыс крестьяндарының алғашқы легінің бірінші кезекте қоныс аударғандықтары және бұл үрдістің осы жүзжылдықтың 80-жылдарынан бастап әсіресе күшейе бергендігі сондықтан [Остафьев, 1895: 9, 12–16, 17–18, 21–23; Россия..., 1903: 153, 155–163, 164, 170, 175–176, 177–190, 222–224, 225–236, 238–239; Петропавловский, 2007: 36–55].

Материалдар мен әдістер. қазақстанның Ресей империясының тәуелділігіне ұшырау тарихын зерттеу міндетті түрде «метрополия мен отар елдің» «мәжбүрлеу – мәжбүр болу» принципіне негізделген байланыстары контекстінде жүзеге асырылады. Бұл тұста отарлаудың субъектісі Ресей, ал объектісі Қазақ өлкесі екендігі түсінікті жайт болса керек. Ресей империясының отарлау саясаты мен іс-тәжірибесі бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы әскери отарлау, казак-орыстық⁷ отарлау, крестьяндық отарлау және әкімшілік отарлау («административная колонизация») сияқты төрт бағытта жүргізілді⁸. Дейтұрғанымен аталмыш үрдістердің ішінде қазақ қоғамын түбегейлі

⁵Осы тұста уақтардың этникалық тарихына байланысты белгілі орыс зерттеушісі Г. Спасскийдің төмендегі мәліметі ерекше назар аударады. Оның айтуынша, «сегіз бөлімшеден тұратын уақ руы (түпнұсқада – «увакский род» – авт.) [Ақтөбе өңірінде ежелден мекендейтін Кіші жүз руларымен бірге көшіп-қонып жүреді]». Оларды старшындар Кенжалы Сапақ пен Істекбай (түпнұсқада – «Кинжали Сапақ и Истяхбай» – авт.) басқарады. Қыста Ойыл мен Қыйлы (түпнұсқада – «Киилу» – авт.) өзендерінің жағалауларындағы қамыстың арасын қыстап шығады» [Спасский Г.; 1820: 107].

⁶Есебін шығарған – авторлар – авт.

⁷Дәстүрлі қазақы ортада казактарды әдетте «казак-орыс» деп атау қалыптасқандығын қаперге саламыз – авт.

⁸Қазақстанның Ресей империясының тәуелділігіне түсу тарихына арналған ғылыми әдебиетте әдетте отарлау үрдісінің казак-орыс, әскери және крестьяндық сияқты үш бағыты ғана зерттеліп келеді. Сонымен бірге аталмыш бағыттарға қоса

күйретуге бағытталған, сондықтан да ең бастысы болып табылатын крестьяндық отарлау мен әкімшілік отарлау ұдайы етене қабаттаса жүргендігі айқын аңғарылады. Бұл заңдылық айтуға әбден болатын тенденция, жоғарыда ішінара айтылғандай, іс жүзінде 1867–1891 жылдар аралығындағы әкімшілік-территориялық реформалардың барысы мен нәтижесінде айқын көрінді (бұл реформалардың басқа бағыттары шынтуайтында крестьяндық және әкімшілік отарлау үрдістерін күшейтуге бағытталған «туынды» салалары ғана). Әңгіме аталмыш реформалардың жүзеге асырылуының, бір жағынан, көшпелі қоғамның басқару жүйесі мен билік институттарының түгелдей дерлік жойылуына, екінші жағынан, социумның тіршілікқамаы жүйесінің қалыпты қызметінің бірден-бір негізі – жердің империяның меншігіне толық өтуінің нәтижесінде Қазақ өлкесінің түбегейлі отар елге айналуы жөнінде болып отыр. Түптеп келгенде іс жүзінде аталмыш деструктивтік факторлардың тегеурінімен басқару жүйесі мен институттарынан және жерінен айырылған қазақ қоғамы бұрынғы сан деңгейлі сан салалы байланыстары мейлінше әлсіреген шағын ауылдарға сегменттелініп кетті. Бұл жайт қазақ социумының іс жүзінде тарих сахнасынан мүлдем кеткендігін білдіреді.

Аталмыш мәселені жүйелі зерттеу міндетті түрде «метрополия – отарланушы ел» байланыстары контекстінде жүзеге асырылуына байланысты мақалада сөз болып отырған тақырыпты зерделеу барысында қазан төңкерісіне дейінгі архив, ресми құжаттар және ресей саяхатшы-ғалымдарының, әскери адамдарының, сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың алғашқы онжылдығында қазақ ауылдарын да әсіресе қарқынды әрі жүйелі жүргізілген экспедициялық зерттеулердің мағлұматтарын барынша қамту қажеттілігі туындайды.

Мақаланың деректік базасын құрайтын мәліметтер негізінен бес топқа жіктелініп отыр. Біріншісі – архивтік материалдар, екіншісі – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңінде жарық көрген әртүрлі статистикалық және анықтамалық мәліметтер түзілген басылымдар. Осы категорияға аталмыш уақытта қазақ ауылдарын әр қырынан зерттеген экспедициялық материалдар мен Ф.А. Щербинаның 1896–1901 жылдары өзі басқарған экспедициялық зерттеудің барысында және кейінгі жылдары жазылып жарық көрген еңбектері де жатады [Щербина, 1902: 321–339; Щербина, 1902: 373–385; Щербина, 1902: 386–393; және т.б.]. Бұл категорияның қатарындағы деректердің ішінде жалпы қазақтың рулық-шаруашылық территорияларындағы «артық» саналған жерлерге крестьяндарды қоныстандырудың барысы мен нәтижелері айқын түзілген. Сондай-ақ осы мәселеге Ресей билігі, саяси және интеллектуалдық топтарының көзқарасы туралы толықмәнді түсінік алуға мүмкіндік беретін сол кездегі басылымдардың ішінде әсіресе Н. Петропавловский, В. Остафьев, П. Хворостанский, Г. Чиркин, П. Румянцев, А. Кауфман және осындай тағы басқа да бірталай белсенді авторлардың ресми басылымға түскен сөздері немесе арнайы жазылған мақалаларын ерекше атаған ләзім. Осы ретте әсіресе 1907 жылы 20 мамырда Далалық генерал-губернатор И.В. Надаровтың (1906–1908 ж.) тікелей ұйымдастыруымен өткен «Далалық өлке қазақтарының (түпнұсқада «киргизы» – авт.) мұқтажына байланысты мәселелер» атты жеке мәжілістің аталмыш уақытта жарық көрген материалының танымдық маңызы өлшеусіз десек асырып айтқандық болмайды. Өйткені Ф.А. Щербинаның зерттеуші-ғалым және саясаткер ретіндегі ұстанымына және ол басқарған экспедициялық зерттеудің нәтижесіне біршама кереғар бағытта түзілген аталмыш «жеке мәжілістің» материалы осы экспедицияның ғана емес, Ресей билігінің кейбір

қазақтарды толық бағындыру ісінде әкімшілік отарлаудың да аса іргелі рөл атқарғандығына айырықша назар аударған ләзім. Орыс тілінде «административная колонизация» деп аталатын бұл ұғым тұңғыш рет 1903 ж. жарыққа шыққан «Россия: полное географическое описание нашего Отечества» атты басылымда айтылды. Рас, ұғымның еңбектегі қолданыс аясына қарағанда ол жалпы қазақ өлкесін жаппай отарлау үрдісін ұйымдастырған және ұйымдастырып отыратын әр деңгейлі билік институттары жүйесін білдіріп отыр. Осыған байланысты аталмыш ұғымның синонимі ретінде «правительственная колонизация» термині де қатар қолданылады [Россия..., 1903: 148]. Алайда бұл терминді осы кітаптың авторларының бірі Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, империялық биліктің көшпелі социумның басқару жүйесін, оның институттарын жою үрдісін білдіретін іргелі категория ретінде де қарастыруға да болады. Демек империялық әкімшілік отарлау Қазақстанды жаппай отарлау үрдісінің жоғарыда аталған үш бағытымен өзара себеп-салдарлық байланыстағы өзіндік институционалдық бағыты болып табылады. Олай болса қазіргі кезеңде арнайы зерттеуге өте зәру Қазақ өлкесін әкімшілік отарлау мәселесі аталмыш кітапта жанама түрде болса да алғаш рет көтерілді деп айтуға болады. Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, бұл методологиялық тұрғыдан да, Қазақстанды империялық отарлау проблематикасының өзектілігі жағынан да ұрымтал осы ұғымның шынайы авторы Әлихан Бөкейхан. Бұл жайтқа Әлекеннің басқа он сан ғылыми және ғылыми-публицистикалық еңбектерінің стилдік және морфологиялық ерекшеліктерімен салыстыру арқылы көз жеткізу қиындық туғызбайды [Россия..., 1903: 155]. Осы ретте осы кітаптың және оның тікелей логикалық әрі тарихи жалғасы болып табылатын тағы бір көрнекті басылым «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества (насто́льная и доро́жная книга для русских людей)» [1913] атты анықтамалық еңбектің «насто́льная и доро́жная книга для русских людей» деп нақтылануы ерекше назар аударады. Бұл жайттан аталмыш және осы құралыптас басқа да ресейлік ресми басылымдардың бірінші кезекте отарлау үрдісінің барлық субъектілері үшін бағдарламалық функция атқарғандықтарын бағайлауға болады – авт.

өкілдерінің империялық аграрлық саясатқа байланысты ұстанған көзқарасын мейлінше дәл берілгендігімен ерекшеленеді [Труды Частного Совещания..., 1907]. Бұл мәжіліс материалының зерттеуге аса қажетті танымдық тағылымы өлшеусіз дерек болып табылатындығы сондықтан. Демек Қазақ өлкесін аграрлық отарлау барысының қайнаған ортасында болғандар, тіпті қазақ жерінің империяның меншігіне айналу үрдісінің тікелей субъект-акторлары ретінде зерттеу жүргізгендердің еңбектері жоғарыда аталған архивтік, статистикалық, экспедициялық және осы құралыптас деректер топтарында түзілген қажетті тарихи, этнографиялық, ономастикалық (мысалы, топонимдік) сынды құнды ақпаратты іздестіру, жүйелеу, зерделеу ісінде бағыт-бағдар беретін де эвристикалық мүмкіндіктермен де ерекше дараланады.

Үшіншісі – қарастырылып отырған кезеңдегі орыс ғалымдары мен саяхатшылары, кейбір әскери қызметтегі тұлғалардың еңбектері (мысалы, Ресей армиясы бас штабының подполковнигі Н.И. Красовский құрастырған әйгілі статистикалық және географиялық жинақ және т.б.). Сондай-ақ сөз болып отырған деректер корпусының ерекше төртінші категориясын сол кездегі Қазақ өлкесінің территориясында орналасқан әкімшілік-территориялық бірліктерді басқарған тұлғалар, әсіресе Батыс Сібір генерал-губернаторы Н.Г. Казнаков (1875–1881 ж.), Далалық генерал-губернатор Г.А. Колпаковский (1882–1889 ж.), Ақмола облысының әскери губернаторы М.А. Ливенцов (1883–1890 ж.), Семей облысының (1878–1883 ж.), 1883–1891 жылдары Торғай облысының да әскери губернаторы болған А.П. Проценко сынды орыс мемлекеттік әрі әскери қайраткерлері жоғарғы билікке жолдап отырған мерзімдік есептері құрайды. Осы топқа империялық биліктің отарлық саясаты мен іс-тәжірибесінің концептуалдық және идеологиялық негіздемесі тұрғысынан Қазақ өлкесінің басқа облыстарының губернаторларының да есептерін жатқызған жөн деп санаймыз (мысалы, Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский (1865–1881 ж.), Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек (1869–1877 ж.) және т.б.). Өйткені «басқа облыстар» деп аталған әкімшілік-территориялық аймақтардың басшыларының да жылдық есептерінің концепциясы, идеологиясы және осыларға негізделген жергілікті саясаттың мазмұны мен нәтижелері мақалада қарастырылып отырған солтүстік және шығыс облыстары генерал-губернаторларының мерзімдік есептерінде түзілген жергілікті отарлық саясатты жүзеге асырудың механизмдерін толық түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге ұсынылып отырған зерттеудің нысандық ұстанымы, проблематикалық және хронологиялық диапазоны тұрғысынан бесінші категорияға қарастырылып отырған кезеңде әртүрлі кейбір ресми басылымдарда беріліп отырған картографиялық материалдар да кіреді.

Осы ретте аталмыш деректік категориялардың типологиялық және эвристикалық ара жігі олардың әрқайсысындағы біраз мәліметтердің бір-бірін үнемі толықтырып, кейде өзара ұласып отыратындығына байланысты тым шартты екендігін ескерген ләзім.

Зерттеу барысы контекстілік, аксиология, акцентуализациялау, себеп-салдарлық, өзара толықтыру, жүйелілік, тарихи-нақтылық, проблемалық-тақырыптық сынды әдіс-тәсілдерге негізделінді. Әлбетте деректер корпусының аталмыш категорияларының әрқайсысының ғылыми ізденіс барысында өзіндік орны мен маңызы контекстілік тәсілге (принципке) сүйенеді. Бұл ерекше ескерілуі тиісті ғылыми ізденісті тиімді ұйымдастыру мен жүргізудің ілкімді шарты болып табылатындығы белгілі жайт болса керек. Контекстілік принципінің (әдіс-тәсілдің) эвристикалық мүмкіндігі әдетте проблеманы аксиологизациялау және осының тікелей танымдық «туындысы» іспеттес акцентуализациялау сынды әдіс-тәсілдермен өзара себеп-салдарлық байланыста әлдеқайда арта түсетіндігін қазіргі ғылыми тәжірибе айқын айғақтап отыр. Осындай әдіс-тәсілдерге негізделген ұстаным зерттеудің ауқымы мен проблематикалық диапазоны һәм табиғатына байланысты деректер корпусының тиісті категориясын (категорияларын) өзінің танымдық мүмкіндігі тұрғысынан бірінші кезекте пайдаланылуға дес берді.

Деректер корпусының қалғандарының тиісті мәліметтерін пайдалану міндетті түрде өзара себеп-салдарлық байланыс және өзара толықтыру әдіс-тәсіліне (принциптеріне) негізделінеді. Әңгіме аталмыш деректік категорияларды пайдаланғанда зерттелініп отырған мәселенің контекстісі, мазмұны, нысандық бағыты, диапазоны сияқты параметрлері жағынан оларды бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыс әдіс-тәсілі (принципі) бойынша шеңдестіре зерделеу жөнінде болып отыр. Осы айтылған қисын тұрғысынан, мысалы, картографиялық құжаттарды талдау барысында олардың жасақталыну тарихы, мақсат-мүддесі, объективтік шындыққа сәйкестілігі, тіпті идеологиясы жөнінде де толықмәнді түсінік алу үшін, жоғарыда ішінара айтылғандай, міндетті түрде деректер корпусының тиісті категориясындағы қажетті мәліметтерге жүгінуге тура келетіндігін ерекше ескерген жөн. Осыған байланысты төмендегідей бірер көрнекі жайтты мысал ретінде келтірелік. Архивтік

деректерге қарағанда, келімсектерге жергілікті тұрғындардың шаруашылық территорияларынан жер бөліп беру мақсатында империялық билік тарапынан арнайы құрылған межелеу партиясының (түпнұсқада – «межевая партия». – авт.) мүшелеріне межелеу жұмыстарын атқару барысында ежелгі топонимдік атауларды міндетті түрде құжатқа тіркеу қажеттілігі ерекше ескертіліп отырды. Орыс билігінің осы мәселеге ерекше ынта көрсеткендігі соншалықты, тіпті алдын ала дайындалып ресми бекітілген нұсқаулық та жасақталды. Осы айтылғанның айғақты мысалы ретінде «Инструкция для войскового хозяйственного правления Сибирского казачьего войска по обмежеванию земель» деп аталатын архивте тіркелген арнайы нұсқаулықты айтуға болады. Бұл құжатта қазақы ортадағы қолданыста жүрген топонимдік атаулар жөнінде, әсіресе «шабындықтары, тоғайлы жерлері, суаттары бар, қажетті жағдайда, станица тұрғындары үшін жер бөліп алуға немесе бөліп қосуға ыңғайлы болатын аудандарға байланысты мәліметтер жинауды қолға алу қажеттілігі» ерекше атап өтілді. Соның ішінде «...ауқымы алдын ала мөлшерленген «верстовой план» [деп аталатын құжатқа] барлық суаттар мен шөп шабылатын немесе шөп шабылуы мүмкін шатқалдардың [төлтума қазақ] атаулары тегіс енгізілуі тиіс» болды [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 44-іс. 1-байлам]. Келтіріліп отырған осы нұсқаулықтың құндылығы сонда, ондағы аталмыш межелеу партиясының қызметкерлеріне жүктелген міндеттеме-нұсқауларды іс жүзінде 1896–1901 жылдары көрнекті орыс статистик-экономист ғалымы Ф.А. Щербина басқарған экспедиция мүшелері қазақ ауылдарын, олардың тіршіліккамы балансын, рулық-шаруашылық территорияларының ауқымын, геоморфологиялық сипатын, әлбетте өсімдік пен су ресурстарын зерттеу барысында қатаң ұстанғандықтары айқын аңғарылады [1-сурет]. Сондықтан да болар, далалық облыстардың әрбір уезіндегі қазақ ауылдарының жоғарыда аталған параметрлері бойынша аталмыш экспедициялық зерттеудің нәтижесінде жасақталған карталарда аса бай топонимдік мәліметтерді тіркеліп отыруға ерекше мән берілді (ауылдардың, рулардың, әрбір рулық-шаруашылық территориядағы шабындық жерлердің, орман-тоғайлардың, шатқалдардың, таулардың, өзен-көл, бұлақ сынды су көздері сынды топонимдік бірліктердің ежелден орныққан төл атаулары, сондай-ақ ауыл ақсақалдарының есімдері және т.б.)⁹.

Сонымен бірге аталмыш әдіс-тәсілдерді қолдану барысында тарихи-салыстырмалы талдау әдісін де үнемі пайдаланылып отыру, мысалы, казак-орыстарға қарағанда крестьяндардың XIX ғасырдың 70-жылдарының басынан бері аграрлық отарлаудың жетекші субъектісі ретіндегі рөлі неліктен алға шыққандығының тарихи алғышарттары мен себептерін зерделеуге мүмкіндік берді.

1-сурет. Семей облысы Павлодар уезін ежелден мекендеген қазақ руларының Ф.А. Щербинаның экспедициясының жасақтаған картограммасы.

⁹ Мысал ретінде: «Карта киргизского землепользования пастбищных районов Павлодарского уезда» [Семипалатинской области] – авт.

Картограма киргизских родов Павлодарского уезда [Семипалатинской области] // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область, Т. 4. Павлодарский уезд. Воронеж, 1903. VII, 90, 24, 27, 146, III, 375 с., табл., 3 л. карт.

Сондай-ақ архивтік, статистикалық немесе аграрлық отарлық саясатты жүргізудің заңдық-құқықтық негізі мен негіздемесі болып табылатын ресми заңдар тіркелген басылымдар, әсіресе «Полное собрание законов Российской империи» деп аталатын көп томдық заңдар жинағы сынды материалдарды қарастырылып отырған кезеңдегі орыс зерттеушілерінің тиісті еңбектерімен өзара проблемалық-тақырыптық принцип бойынша шендестіре зерделеу өзінің үлкен эвристикалық мүмкіншілігін көрсетті.

Осылайша ұстаным ретінде қолданылатын аталмыш әдіс-тәсілдер Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау үрдісінің жүргізілу идеологиясы, жүзеге асырылу механизмдері және нәтижелері жөнінде жүйелі зерттеу жүргізуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде талдаудан өткен, мысалы, жоғарыда аталған 1896–1901 жылдары қазақ ауылдарында зерттеу жүргізген экспедициясы материалдарының 13 томдық жинақтарындағы (соңғысы қорытынды том болып табылады [Свод МКЗ..., 1906]) сан алуан мәліметтер қазақ ауылының бюджетін, жалпы тіршіліккамы жүйесін, соның ішінде әрбір қазақ отбасының ас-тағамы, киім-кешегі сынды бірінші кезекте тұрмыстық қажеттіліктерге байланысты және осы құралыптас басқа да өзекті мәселелер жөнінде толықмәнді түсінік алуға мүмкіндік жасады. Әлбетте аталған әдіс-тәсілдер өз кезегінде міндетті түрде жүйелілік және тарихи-нақтылық принциптеріне негізделетіндіктері түсінікті жайт болса керек.

Талқылау. Қарастырылып отырған проблематикаға байланысты еңбектерді олардың тиісті мәселені өзектендіру, талдау, дәлелдеу жүйесінің дәйектеліну деңгейі, сондай-ақ идеологиялық ұстанымы тұрғысынан белгілі шарттылықпен қазан төңкерісіне дейінгі, совет дәуірі тұсындағы, тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулер деп жіктеуге болады.

Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектер. Қазақ өлкесін отарлау мәселесін, соның ішінде крестьяндардың көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларына өз бетімен қоныстану тақырыбын алғаш қаузаған еңбектер аталмыш үрдістің барысында пайда болды. Бұл ретте Императорлық Орыс географиялық қоғамы, Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы, Императорлық Шығыстану қоғамы, Императорлық Орыс археологиялық қоғамы және осы құралыптас басқа да ғылыми құрылымдардың, сондай-ақ қазақ тарихын, тұрмысын, шаруашылығын, тіпті қоршаған табиғи ортаны зерттеуге бағытталған сан алуан экспедициялардың қарастырылып отырған кезеңдегі тарихнамалық үрдістің қалыптасуында айырықша ұйымдық, ғылыми-танымдық әрі институционалдық рөл атқарды [Обзор русских путешествий..., 1955; Обзор русских путешествий..., 1958; Обзор русских путешествий..., 1962; Обзор русских путешествий..., 1971; История Казахстана..., 2000: 558–566; Российские экспедиции..., 2008; Павлов, 2010: 4–8; және т. б.]¹⁰. Әсіресе XX ғ. алғашқы онжылдығында Ресей билігі тарапынан ұйымдастырылып жарық көрген мерзімді басылымдардың, соның ішінде 1907–1917 жылдары аралығында үздіксіз жарық көрген «Вопросы колонизации» (барлығы 20 нөмір) мен 1766 жылдан бастап басылып отырған «Труды Императорского Вольного экономического общества» атты жинақтардың орны мен рөлі ерекше десек те асырып айтқандық болмайды. Аталмыш жинақ авторларының ішінде Г. Чиркин, В. Кузнецов, П. Хворостанский, П.П. Румянцев, князь Б.А. Васильчиков, Мемлекеттік думаның мүшесі А.Л. Трегубов сынды империяның ұлт аймақтарын, соның ішінде Қазақстанды аграрлық отарлаудың идеологтарының болуы осы басылымның маңызын артыра түсетіні хақ. Осы уақыттағы еңбектердің авторлары өлкені отарлау барысындағы сан алуан оқиғалар мен тарихи сюжеттердің тікелей куәгерлерінің өздері болып табылады. Тіпті бұларды аталмыш үрдістер мен үдерістердің акторлары десек те болатындай. Демек негізінен идеологиялық функция атқарған совет дәуіріне дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектері тарихнамалық та, деректік те маңызымен дараланады [Алимбай, 2015: 5–31].

Қарастырылған кезеңдегі тарихнамадағы қаузалып отырған тақырыпқа байланысты Н. Петропавловский, В. Остафьев, П. Хворостанский, М.К. Любавский сынды және осы қатарлы бірнеше авторлардың туындыларын атаған жөн [Петропавловский, 2007: 36–55; Остафьев, 1895:

¹⁰Осы тұста 1896–1901 жылдары қазақ ауылын экономика, соның ішінде отабсылық бюджет, тіршіліккамы жүйесі, экологиясы, көшпелі социумның институционалдық, әлеуметтік, демографиялық құрылымы сынды параметрлері тұрғысынан кешенді зерттеген Ф.А. Щербина басқарған экспедиция аталмыш тарихнамалық үрдістің аясын және сапасын едәуір арттырған фактор болды [Бұл жөнінде толығырақ: Шахматов, 1963: 751–760; Волкова, 1983: 224–237; Волкова, 1988: 171–190; және т.б.].

1–62; Шуман, 1907: 3–18; Хворостанский, 1907: 53–104; Чиркин, 1907: 105–111; Чиркин, 1907, № 2: 44–68; Шкапский, 1907: 112–137; Кокоулин, 1907: 208–221; Любавский, 1909; Румянцев, 1910; Седельников, Букейханов, Чадов, 1903: 139–200; Щербина, 1902: 321–339; Щербина 1902: 373–385; Щербина, 1902: 386–393; Речь главноуправляющего..., 1907: 418–425; Труды частного совещания..., 1908; және т.б.]. Бұлардың шығармаларында, түптеп келгенде, империялық билік үшін бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы ерекше өзекті екі мәселе қаузалдады. Біріншісі – қазақ жерін крестьяндардың, ішінара казак-орыстардың толық иемдену механизмдерінің институционалдық, шаруашылық-экономикалық, инструменталдық, құқықтық, қаржылық негізі мен негіздемесін жасақтау әрі оларды жүзеге асыру әдіс-тәсілдері. Осыған байланысты туындайтын екіншісі – көшпелі тіршілік кешіп отырған жергілікті тұрғындардың иелігіндегі ежелден пайдаланып жүрген рулық-шаруашылық территорияларындағы «артық» жерлерді анықтау еді. Біраз авторлар, әсіресе В. Остафьев пен П. Хворостанский және т.б. крестьяндық отарлау қарқынын үдете түсуге үндеді. Қазақтардың рулық-шаруашылық территорияларына орыс келімсектерін дереу орналастыруды қызу жақтаған аталмыш авторлардың және мұндай көзқарастағы тағы басқа да крестьян «жанашырларының» еңбектерінің мазмұнына қарағанда оларды жергілікті тұрғындардың тағдыр-талайы еш толғандырған емес. Дегенмен Н. Петропавловский, Т.И. Седельников, А.А. Кауфман [Петропавловский, 2007: 36–55; Седельников, 1907; Кауфман, 1905; Кауфман, 1908; және т.б.] сынды либералдық бағыттағы зерттеушілер, керісінше, крестьяндарды қазақ жеріне көшіру және орналастырудың алдында көшпелілердің шаруашылық жерге қаншалықты мұқтаж екендігін анықтау мақсатында қазақ ауылдарына зерттеу ұйымдастыруды ұсынды. Олардың ойынша, рулық-шаруашылық территориялардағы «артық» жерлерді анықтау жергілікті тұрғындардың тұрмысына нұқсан келтірмейтіндей жолмен жүргізілуі тиіс. Зерттеушілердің бұл тобы жергілікті тұрғындардың шаруашылық территорияларын тартып алу сияқты жойдасыз зорлық жасау олар мен келімсектердің арасында үлкен қақтығыстарға апаруы әбден кәдік деген қауіптерін де жасырмайды. Бұл ретте аса көрнекті саятсаткер, білікті ғалым Әлихан Бөкейханның империяның Қазақстандағы аграрлық саясатының, әсіресе осы саясаттың Столыпиндік кезеңдегі әділетсіздікке мейлінше толы барысы мен нәтижелерін зерттеуге арналған мақалалары ерекше ден қойдырады [Букейханов, 1908: 14–20; Букейханов, 2018: 167–185; Букейханов, 2018: 186–257; Букейханов, 2018: 257–264; Букейханов, 2018: 311–313; «Киргиз-кайсақ», 2018: 335–339; Букейханов, 2018: 552–554]. Сондай-ақ империялық биліктің «ұлт аймақтарындағы» аграрлық саясатының отарлық мәнін В.И. Ленин де әшкерелеуге тырысты [Ленин, 1968: 325–336.]¹¹.

Сөз жоқ тарихнамалық тұрғыдан да, деректану жағынан да танымдық тағылымы өлшеусіз қазан төңкерісіне дейінгі сан алуан ресейлік басылымдар сол кездегі әртүрлі тарихи оқиғалармен, соның ішінде, әлбетте, Қазақстанның отарлану үрдісімен бір мезгілде немесе іле-шала жазылғандықтан ондағы проблемалардың өрбітілу желісі, әсіресе авторлық ой-тұжырымдар мен пікірлер көбінесе тиісті дәлелдеу жүйесінсіз беріледі. Мұндай еңбектердің белгілі шарттылықпен ғана зерттеулерге жатқызатындығы сондықтан болса керек. Бұл жайтты аталмыш кезеңдегі Ресейдің Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан тарихнамалық дәстүрінің көрнекті өкілдерінің бірі А.А. Кауфманның өзі де мойындаған еді. Мен, дейді А.А. Кауфман, «жуырда ғана аяқталған біздің отарлау саясатымыздың кезеңі тарихын жазуды көксеген жоқпын. Себебі бұл кезең тарихи сипатқа еніп үлгерген жоқ. Өйткені мен автор ретінде қоныс аудару ісіне тікелей араластым. Сондықтан тарихшының міндетін атқара алмаспын. Дегенмен мен [отарлау үрдісінің] куәгері ретінде қағазға түскен көрген-білгендерімді болашақ тарихшы пайдаланатын болады. Сондықтан да қалың оқырман қауымға түсінікті болу үшін шынайы зерттеуге тән ғылыми аппаратты барынша қысқартуға тырыстым – кез келген ғылыми жазбаның әр жолдарында кездесетін сілтемелерден және аса көлемді статистикалық кестелерден қашқақтадым» [Кауфман, 1905: V–VI].

Сайып келгенде совет дәуіріне дейінгі орыс тарихнамасының өкілдерінің діттеген мақсаты «Оралдың арғы бетіндегі» ұланқайыр территорияны сан ғасырлар бойы мекендеген елдер мен ұлыстарды отарлаудың нәтижесінде империялық билік үшін айырықша маңызға ие болған «Азиялық Ресей» («Азиатская Россия») атты геосаяси жобаны жүзеге асыру болды. Расында да, басты субъектісі крестьяндар болып табылатын аграрлық отарлаудың нәтижесінде бүкіл Орталық Азия

¹¹Қазіргі кезеңде көп сыналатын «дүниежүзілік пролетариаттың көсемі» еңбектерінің ішінде әсіресе монографияда сілтеме жасалып отырған мақалада империялық аграрлық саясаттың патшалық режимнің теңсіздікке негізделген ұлт саясатының құрамдас бағыты екендігіне алғаш аударған автор екендігі ақиқаттан алыс емес [Алимов Н., Кабульдинов З.Е., Смагулов Б.К. Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) // *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. С. 7–40].

орыс отаршылдары ерекше мән берген Азиялық Ресейге айналар еді. Орыстың отарлық саясаты мен идеологиясының басты апологеттердің бірі М.И. Венюковтың «Русская Азия», «Азиатская Россия» [Венюков, 1873: 23, 26], сондай-ақ сол кезде кең қолданыста болған «Русская Средняя Азия» [Живописная Россия..., 1884; Живописная Россия..., 1885] және осы мағынадағы басқа да терминдер осы идеологияның категориялық-ұғымдық арқауына айналғандықтары сондықтан болса керек. Сонымен совет дәуіріне дейінгі ресейлік зерттеулердің деректік құндылығы өз алдына, бұлар Ресей билігінің, сондай-ақ империяның интеллектуалдық және саяси топтарының «Оралдың арғы бетін», соның ішінде белгілі себептермен Қазақстанды отарлаудың идеологиясы жөнінде біршама түсінік алуға мүмкіндік береді.

Советтік кезеңдегі тарихнама. Қазақстанның отарлану тарихының, соның ішінде крестьяндық отарлау мәселесінің зерттелу барысының логикалық-методологиялық, идеологиялық тұғыры және деректік негізі һәм негіздемесі, сондай-ақ дәлелдеу жүйесінің дәйектеліну сынды параметрлері тұрғысынан мәселенің советтік тарихнамасын белгілі шарттылықпен төмендегідей үш кезеңге бөлуге болады. Біріншісі – 20–30-жылдардың бірінші жартысы, екіншісі – 30-жылдардың екінші жартысы – 50-жылдары, үшіншісі – 60 – тәуелсіздік кезеңіне дейінгі 90-жылдардың басын қамтиды. Ал 1991 жылдан бергі уақыт қарастырылып отырған аграрлық тарихнаманың тәуелсіздік кезеңіне жатады. Осылардың ішіндегі тарихнамалық үрдістің контекстуалдық (проблематиканың әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық және т.б. контекстісі) тұрғысынан, методологиялық және деректік базасы жағынан ең күрделісі, сөз жоқ, жоғырада аталған алғашқы тарихнамалық кезеңнің 20-жылдары болып табылады. Осы кезеңде жарық көрген тарихи зерттеулерді екі категорияға жіктеуге болады. Біріншісіне жататын қазан төңкерісіне дейінгі орыс тарихнамасының либералдық бағыттағы еңбектердің көрнекті өкілдері Әлихан Бөкейхан, С.И. Руденко, С.П. Швецов, Н.Н. Т.И. Ануфриева, И.В. Ларин, Н.Н. Мацкевич, А.П. Чулошников, Н.А. Логутов, О.С. Вялов [Букейхан, 1927: 58–82; Швецов, 1926: 106–114; Ануфриева, 1926: 115–166; Ларин, 1926: 167–186; М.В., 1926; Мацкевич, 1929: 1–33; Чулошников, 1924; Логутов, 1929: 34–48; Вялов, 1934: 146–175; Вялов, 1931] және т.б. ғалымдар қарастырылып отырған уақытта бұған дейінгі Қазақ өлкесінің аграрлық экономикалық-статистикалық, этнографиялық және тарихи тұрғыдан зерделеу дәстүрін одан әрі жалғастырды. Осы топқа антисоветтік ұстанымда өте сауатты жазылған Мұстафа Шоқайұлының еңбектерін де жатқызуға болады¹². Сонымен бірге осындай методологиялық, идеологиялық ұстанымдарды жақтайтын тағы басқа да зерттеушілер аталмыш кезеңде Қазақстанның біраз өлкесіне тарихи-этнографиялық, антропологиялық, зооветеринариялық, гидрогеологиялық сияқты бағыттарда ғылыми-экспедициялық зерттеулер жүргізді. Нәтижесінде өзінің ғылым-танымдық тағылымын еш уақытта жоғалтпайтын бірегей басылымдар жарық көрді [Ищенко, Казбеков, Ларин, Щелоков, 1926; Казаки..., 1927; Казаки..., 1930; және т.б.]. Мақалада қарастырылып отырған проблематика тұрғысынан осы авторлардың еңбектері мен аталмыш бағыттағы экспедициялық материалдар түзілген ғылыми жинақтар аграрлық отарлаудан кейінгі кезеңдердегі қазақ ауылының экономикасы, экологиясы, күнделікті тұрмысы, соның ішінде тіршілікқамы жүйесі жөнінде жүйелі түсінік алуға мүмкіндік береді. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаттық ұстанымы тұрғысынан, әсіресе С.П. Швецов, Т.И. Ануфриева, И.В. Лариннің статистикалық, тарихи-этнографиялық өте қою мәліметтерге негізделген құнды еңбектерінің ғылыми маңызын ерекше атап өткен ләзім. XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында Қазақ өлкесінің әр жеріндегі аграрлық отарлаудың тарихын зерттеуге арналған бұл туындыларда крестьяндық отарлаудың барысы, ішінара жүзеге асырылу механизмдері, жергілікті тұрғындардың тұрмысын күрт нашарлатқан нәтижелері сияқты өзекті мәселелер талданылады [Швецов, 1926: 106–114; Ануфриева, 1926: 115–166; Ларин, 1926: 167–186; және т.б.]¹³. Советтік идеологияның уытты уысына түсе қоймаған бұл зерттеулерді әлбетте шынайы ғылыми туындыларға қойылатын талап-талғам тұрғысынан советтік тарихнамаға жатқызылуы тым шартты екендігін аңғару қиын емес.

Сонымен бірге, жоғарыда айтылғандай, қарастырылып отырған кезеңдегі аграрлық тарихнаманың келесі екінші тобы қазақ тұрмысының барлық салаларына өзінің қоғамдық әсерін күшейте бастаған социалистік идеологияның тегеурінді ықпалымен қалыптасты. Бұлардың қатарына ең алдымен Е.А. Полочанский, В.Г. Соколовский, В.К. Рябоконь, Г. Тогжанов сынды зерттеушілердің еңбектерін жатқызған жөн [Полочанский, 1926; Соколовский, 1926; Рябоконь, 1926: 54–58;

¹²Қарастырылып отырған тақырыптың қисыны тұрғысынан әсіресе осы еңбегі ерекше құнды [Шокай-оглы, 1935].

¹³Бұл жөнінде толығырақ [Акишев, Аргынбаев, Алимбаев, 1990: 48–60].

Тогжанов, 1926; Тогжанов, 1934]¹⁴. Осы ретте бұл еңбектердің басым көпшілігі өзінің қанқұйлы саясаты және іс-әрекетімен белгілі Ф.И. Голощекиннің 1925 жылғы Кирревкомның V партконференциясында ұсынған «Октябрь қазақ ауылын айналып өтті» деген тезисіне негізделгендігі назар аударады. Қазақ халқына ауыр кесепат алып келген осы тезиске сол кезде кәміл сенген авторлардың бұл тобы ауылға «Шағын Октябрь» төңкерісін жасау керек деген идеологеманы негіздеуге әрі уағыздауға тырысты [Алимбаев, 1990: 61–92].

Осы ретте тағы бір көрнекі жайт жөнінде бірер сөз. Аталмыш және осы мазмұндас еңбектердің басты зерттеу нысаны қазақ ауылы екендігі ерекше назар аударады. Бұл гәпті, сірә, ауылдың қазіргі кезеңдегі зерттеушілер қарастырып жүргендей, тек қоныстану жүйесі ғана емес, сонымен бірге ауыл ең алдымен көшпелі ортадағы әлеуметтік, шаруашылық-экономикалық, тіпті экологиялық сынды негізгі (базалық) қатынастардың ұйымдық формасы екендігімен түсіндіруге болады. Өйткені ауыл көшпелі тіршілік жағдайында социумдағы материалдық және материалдық емес игілік атаулының негізгі корпоративтік өндіргіш күші ретінде тіршіліккамы функцияларын атқарды. Сондай-ақ бұл құрылым жас ұрпақтардың қажетті әлеуметтік қасиеттері түзілетін әрі жетілетін тіршілік кеңістігі де болды [Алимбаев, 1990: 61–92]. Әлбетте бұл функциялар ауылдағы бір-бірімен әлеуметтік, шаруашылық, ғұрыптық, туыстық сынды тығыз қатынастағы отбасылар арқылы жүзеге асырылғандығы түсінікті жайт болса керек.

Қарастырылып отырған жүзжылдықтың 30-жылдары империялық биліктің Қазақ өлкесін аграрлық отарлау тарихын, оның сан салалы салдарын бірден-бір біршама терең зерттеген зерделі тарихшы С.Д. Асфендияров болды. Ғалым өзінің «История Казахстана с древнейших времен» деп аталатын әйгілі көлемді еңбегінде аталмыш мәселеге «Земельная политика царизма. Переселенческая политика. Земельные отношения в казахском ауле» атты арнайы тарау да арнады. Атауынан көрініп тұрғандай, профессор осы уақытқа дейінгі мәселенің тарихнамасында тұңғыш рет империялық аграрлық саясаттың идеологиясын, оның жүзеге асырылу әдіс-тәсілдерін, әлбетте қазақ ауылдарының сан ғасырлық орныққан тіршілік ритмін күйретуге алып келген нәтижелерін тыңғылықты зерттеді [Асфендияров, 1935: 156–199]¹⁵. Шынтуайтында С.А. Асфендияровтың аталмыш еңбегінің жарық көруіне қоса осы ғалымның және профессор П.А. Кунтенің бірлесіп атқарған жетекшілігімен әрі ғылыми редакторлығымен тұңғыш басылып шыққан Қазақстан тарихына байланысты сан алуан деректердің екі кітаптан тұратын жинағы [Прошлое Казахстана..., 1935; Прошлое Казахстана..., 1936] ұлттық тарихнаманың дамуында XX ғасырдың 30-жылдарының екінші жартысынан бері жаңа сапалы кезеңнің басталғандығын паш еткен айтулы жайт болды. XX ғасырдың 50-жылдарының соңына дейін созылған осы уақытта барынша күшейіп орныққан советтік жүйенің саяси-институционалдық, идеологиялық қыспағы арта түссе де Қазақстанның тарихының көптеген ғылыми бағыттары, соның ішінде совет дәуіріне дейінгі Қазақ өлкесін аграрлық отарлау мәселесі жөнінде алғашқы арнайы зерттеулер жарық көрді. Осы ретте 1943 жылы М. Әбдіхалықов пен А. Панкратованың жауапты редакторлығымен жарыққа шыққан көлемді ұжымдық еңбектегі империяның отарлық саясатын, соның ішінде Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау тарихын әр қырынан көрсететін «Қазақстан – отар ел» (түпнұсқада – «Казахстан – колония». – авт.) атты арнайы тараудың маңыздылығын ерекше атап өткен ләзім. Ал 1949 жылы басылып шыққан тағы бір ұжымдық кітаптың авторлары XIX ғасырдың 90-жылдарының екінші жартысынан бастап, әсіресе күшейе түскен үрдіс – қазақтың рулық-шаруашылық территорияларындағы «анықталған артық жерлер» бірінші кезекте қазақ қоғамындағы кедей адамдардан тәркіленді деген шынтуайтында жалған жайтты негіздеуге тырысты. Сол кезде «лениндік ұлт саясатының» негізгі өзекті принципі болып табылатын «пролетарлық интернационализм» идеологиясының тегеурінді ықпалындағы бұл авторлар, тіпті, аталмыш «артық жерлерге» орыс крестьяндарының зорлықпен қоныстануы «прогрессивті құбылыс» дегенге дейін барды [История Казахской ССР..., 1949: 432]. Дейтұрғанымен аталған ұжымдық еңбектің кейбір авторлары «242 млн. десятина мөлшеріндегі қазақ жерінің 40 млн. десятинаны құрайтын бөлігі шынтуайтында орыс крестьяндарына зорлықпен тартып алынып берілді» [История Казахской ССР..., 1949: 432] дегендері олардың империялық биліктің аграрлық саясатының сұрқия мәнін мойындауы еді.

Осы тұста Қазақ өлкесіне империялық билік зорлық-зомбылықпен жүргізген аграрлық саясатының шынайы болмысын нақты тарихи мәліметтер негізінде ашуға тырысқан зерттеушілердің ішінде Г. Барандовтың 68 беттік «Столыпиндік реакция» деп аталатын еңбегін ерекше екшеп атаған

¹⁴Г. Тоғжановтың соңғы еңбегі «О казахском ауле» атты зерттеуінің жетілдірілген нұсқасы деуге де болады – авт.

¹⁵Ғалымның шығармашылығының ерекшеліктері мен жетістіктері жөнінде: [Сулейменов, 1987: 170–177; және т.б.].

ләзім. Қарастырылып отырған уақыттағы идеологиялық қыспақтың тегеуріне қарамастан автор орыс крестьяндарының қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстануы «...жүз мыңдаған жергілікті тұрғындардың тұрмысын күрт нашарлатуға алып келді» [Barandov, 1940: 27]. Ол ол ма, аталмыш зорлық-зомбылыққа қарсылық көрсеткен қазақтарды, әсіресе «П.А. Столыпиннің империялық үкіметке басшылық жасаған жылдары жазалау ерекше күшейді. Патшаның жендеттері мен түрме жұмыскерлері өздерінің қанқұйлы әрекеттерін үздіксіз жалғастырып отырды» (түпнұсқада – «... царские каратели и тюремщики безостановочно делали свою кровавую работу» – авт.). Бұл ретте «П.А. Столыпин үкіметі ұлт аймақтарын орыстандыруға бағытталған ұлтшылдық саясатты ұстанды» [Barandov, 1940: 4, 27]¹⁶. Осы тарихнамалық кезеңдегі күні бүгінге дейін өзінің ғылыми құндылығын жоймаған іргелі зерттеулердің қатарына, сөз жоқ, А.Б. Тұрсынбаевтың 1950 жылы жарық көрген шағын монографиясын жатқызуға әбден болады. Төрт тараудан тұратын бұл еңбекте империялық биліктің орыс крестьяндарын қазақ жеріне қоныстандыру саясатының отарлық мәні, сондай-ақ көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларындағы империялық «артық» деп санаған жерлерді тартып алу және сол жерлерге крестьяндарды орналастырудың қазақ шаруашылығын тұралатқан басты фактор екендігі автордың өзі жүйелеген сан алуан мәліметтерге негізделініп дәйектелінеді [Турсунбаев, 1950]. Кейінгі тарихнамалық кезеңдерде Қазақстанның аграрлық отарлау тарихы жөніндегі жарық көрген еңбектерде бірінші кезекте сілтеме жасалатындығы сондықтан болса керек.

1979 және 2000 жылдары басылып шыққан әрқайсысы бес томнан тұратын екі академиялық басылымдарда империялық биліктің отарлау саясатының, соның ішінде Қазақ өлкесін крестьяндық отарлау үрдісінің барысы, идеологиялық, институционалдық, шаруашылық-экономикалық механизмдері біршама зерттелінді. Осы ретте ерекше атап өтерлік жайт – екі басылымда да Қазақстанды крестьяндардың отарлауы, әсіресе П.А. Столыпиннің империяның ұлт аймақтарында, соның ішінде бірінші кезекте Қазақ өлкесінде жүргізілген аграрлық саясатының тегеурінді ықпалымен айырықша күшейгендігін ерекше атап өтеді [История Казахской ССР..., 1979: С. 258, 405; История Казахстана..., 2000: 595].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап империялық биліктің Қазақ өлкесін аграрлық отарлау үрдісін бұрнағы жылдармен салыстарғанда барынша жүйелі әрі жоспарлы жүргізген саясатын зерттеу ісіне, әсіресе Б.С. Сүлейменов, В.Я. Басин және П.В. Галузо сынды аса көрнекті қазақ-совет ғалымдары өлшеусіз үлес қосты [Сүлейменов, 1963; Сүлейменов, Басин, 1981; Галузо, 1965]¹⁷.

Тәуелсіздік жылдарындағы зерттеулер. Мақалада қаузалған мәселелердің қисыны тұрғысынан тәуелсіздік жылдары жарық көрген еңбектердің ішінде «Қазақстанның көне заманнан қазірге дейінгі тарихы» атты бестомдық академиялық басылымдағы империялық биліктің Қазақ өлкесіндегі аграрлық саясатына арналған арнайы бөлімдерді, сондай-ақ Б.С. Токмырзаевтың, С.Н. Малтұсыновтың, И.С. Жиеналинаның, С.И. Ибраевтың, ресей тарихшысы Н.Н. Сороканың, сондай-ақ осы жолдар авторларының және тағы басқа да зерттеушілердің монография, мақала, диссертация түріндегі туындыларын атауға болады [Токмурзаев, 2019: 163–171; Малтұсынов, 2006; Ибраев, 1995; Жиеналина, 2006; Сорока, 2009; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Орынбаева, 2019: 337–347; Алимбай, Смагулов, 2020: 2765–2776; Алимбай, Смагулов, 2021: 85–96; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095; және т.б.]. Ал Ресей империясының «Оралдың арғы бетіндегі» Ортаазиялық мемлекеттер, ұлыстар мен елдерді, олардың ежелден мекендеп келе жатқан территорияларын жаулауға бағытталған сан деңгейлі, сан салалы отарлық саясатының идеологиясы, жүзеге асырылу механизмдері (экономикалық, институционалдық, ұйымдық және т.б.), іс-тәжірибесі, нәтижелері сияқты іргелі тақырыптардың теориялық һәм методологиялық біраз қыр-сыры көрнекті ресей зерттеушілері А.В. Ремнев пен Н.Г. Суворованың бірнеше еңбектерінде талданылады [Ремнев, 2001: 344–369; Ремнев, 2008: 27–38; Ремнев, 2010: 153–168; Ремнев, Суворова, 2011: 152–222].

Ұсынылып отырған мақаланың мақсат-мүддесі тұрғысынан Қазақстанның тарихи географиясына арналған монографиялар, сондай-ақ «Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время)...» атты картографиялық зерттеу ден қойдырады

¹⁶Бұл жөнінде толығырақ қараңыз [Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2078–2079].

¹⁷Осы тұста П.В. Галузонның іргелі зерттеуі Қазақстанның оңтүстік өлкелеріндегі патшалық режимнің жүргізген аграрлық саясаты мен оның жүзеге асырылуы механизмдеріне арналғанмен, оның империялық биліктің зорлық-зомбылыққа негізделген аграрлық отарлауға байланысты концепциясының жалпы тарихнамалық, ғылыми мәні бар екендігі еш шөк келтірмейді – авт.

[Ксенжик, 2015; Ксенжик, 2020¹⁸; Ксенжик, Карин, 2023; Каталог карт..., 2023; және т.б.]. Алайда аталмыш басылымдардың авторлары, бәлкім, олардың нысандық ұстанымына байланысты болар, қазақ жерінің ежелден орныққан топонимдік ландшафттың ойконим, ороним, гидроним, соның ішінде потамоним, лимноним; дримоним және осы құралыптас басқа да сан алуан бірліктерінің тарихы, әсіресе Ресейдің отарлық саясатының нәтижесінде түбегейлі өзгеріске (квазитопонимдердің пайда болуы) ұшырауы сынды іргелі мәселелер қарастырмайды. Әзірге қарастырылып отырған тақырыпты арнайы зерттеген авторлар Ж.А. Калимолдина мен географ К.Д. Каймулдинова. Екі еңбектің материалдары Қазақ өлкесінің, соның ішінде біз қарастырып отырған солтүстік және шығыс өңірлерінің байырғы топонимдік ландшафттары жөнінде құнды түсінік алуға мүмкіндік береді. Ал бірінші автор – Ж.А. Калимолдинаның шағын да болса жүйелі жазылған мақаласында Шығыс Қазақстан облысы территориясындағы байырғы топонимдік ландшафттың орнына орыстың квазитопонимдерінің орнығу барысы және нәтижесі мәселенің тарихнамасында тұңғыш рет қаузалып отыр [Калимолдина, 2023: 91–100; Каймулдинова, 1998].

Батыс және түрік ғалымдарының зерттеулері. Қазақстанды аграрлық отарлау тарихына, соның ішінде крестьяндардың қоныстану үрдісіне назар аударған АҚШ және Еуропаның ғалымдары әзірше назар аударған жоқ. Орыс тіліне аударылған АҚШ ғалымы В. Мартиннің XIX ғасырдағы Ресей отарлық саясатының жүзеге асырылуы үдеп тұрған кезеңдегі Орта жүз қазақтарының әдеттік құқық дәстүріне арналған монографиялық зерттеуінде ғана қазақ-орыстар мен крестьяндардың қазақ жерін аграрлық отарлаудың субъектілер ретіндегі тарихы қарастырылады. Автордың нысандық ұстанымына сәйкес, зерттеуде осы екі субъектінің аграрлық отарлауының салдары дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық мәдениетке қаншалықты әсер еткендігі арнайы талданылады. Автордың пайымдауынша, қазақ жерінде отарлаудың әсерінен жаңадан қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және институционалдық ахуал орыс билігін жоғарыда аталған әдеттік құқық жүйесін отардық саясат пен іс-тәжірибенің мүддесіне сәйкес модернизациялауға итермеледі [Мартин, 2012].

Оларға қарағанда Қазақстанды крестьяндық отарлау мәселесіне үстіміздегі жүзжылдықта түрік ғалымдары едәуір қызығушылық танытып отыр. Солардың ішінде проф. Нәдір Девлеттің үш мәрте жарық көрген арнайы монографиялық зерттеуінде Ресей империясындағы 1905–1917 жылдарындағы Бірінші орыс, Ақпан және Қазан революцияларына қазақ, өзбек, түрікмен, қырым татарлары, қырғыз, татар, башқұрт, әзірбайжан сынды түркілердің белсене қатысулары жүйелі және жан-жақты зерттелінеді. Қарастырылып отырған тақырыптың мақсат-мүддесі тұрғысынан профессордың аталмыш әлеуметтік төңкерістерге империяның отарлық езгісіне түскен түркілердің қатысуын олардың өз территорияларының империяның меншігіне айналу факторымен байланыстыратындығы ден қойдырады [Devlet Nadir, 2014]. Ал қарастырылып отырған мәселеге тікелей қатысты еңбектердің ішінде Соннұр Ақтайдың «Sovyet İdeolojisinin Kazakistan Toponimlerine Yansıması» («Совет идеологиясының Қазақстан топонимдеріне әсері») [Aktay Sonnur, 2017: 2685–2693] ғылыми мақаласын ерекше екшеп атап өтуге болады. Зерттеу мақала деңгейінде жүргізілсе де онда автор Қазақстанда патшалық және советтік кезеңде көптеген қазақ байырғы топонимдерінің орыстандырылған үрдісі арнайы қарастырады. Зерттеуші Ресей империясы кезіндегі қазақтың дәстүрлі топонимдерін орыстандыру процесін үш кезеңге бөледі: 1781–1822 жылдар аралығын қамтитын алғашқысында ресей билігі қазақ жеріндегі топонимдерді квазитопонимдерге ауыстыра бастады; екінші кезеңде (1822–1876 жж.) бұл үрдіс әжептәуір қарқындады. Мысал ретінде қазақ жерінің топонимдік ландшафтында Перовск, Верный, Надеждино, Сергиополь сияқты орыс атауларының қалыптаса бастағандығын айтуға болады. Екінші кезеңнен 1917 жылға дейін созылған үшінші кезеңде қазақы топонимдік ландшафттың негізгі бірліктерінің түбегейлі орыстың квазитопонимдерімен ауыстырылуы қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына орыс крестьяндарының зорлықпен орналастыруының тікелей нәтижесі болып табылады.

¹⁸ Осы тұста Г.Н. Ксенжиктің жоғарыда аталған «Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX в.: в контексте формирования государственных границ...» деп аталатын монографиясының атауындағы «...мемлекеттік шекараның қалыптасуы контекстінде» деген жолдар еріксіз тіксіндіреді. Автордың қисынына салсақ, Қазақстанның шекарасының қалыптасуы XVIII ғасырдан бері ғана жүрді ме деген күдікке толы ой зерттеуші былай тұрсын, кез келген көзқарасты оқырманды мазалайтынына еш күмән тумаса керек. Бұл ретте Г.Н. Ксенжик дәстүрлі қазақы ортадағы этникалық шекараны ежелден орныққан өзіндік әдіс-тәсілін ескермегендігі (немесе ескергісі келмегендігі?!) көрініп-ақ тұр. Басты гәп – қазақтың этникалық территориясының тиісті рулық-шаруашылық территориялардан құралады. Ал әрбір рулық-шаруашылық территорияның шекарасы өз кезегінде тиісті мнемоникалық кешен арқылы белгіленеді [Алимбай, 2020: 7–26; және т.б.]. Демек, еуроцентристік зерттеу дәстүрінде орныққан «мемлекеттік шекара» терминінің мағыналық қалпымен көшпелілердің территорияларын анықтау еш мүмкін емес. – авт.

Советтік кезеңде (1917 жылдан кейін) топонимдерді орыстандыру саясаты Қазақстанда ғана емес, бүкіл Совет Одағының құрамындағы ұлт аймақтарында да, соның ішінде Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Татарстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Башқұртстан жерлерінде және қырым таралары ежелден қоныстанған Қырымда да жүзеге асырыла берді [Aktay Sonnur, 2017: 2685–2693].

Нәтижелер. Қазақ өлкесін аграрлық отарлаудың негізгі субъектілері. Крестьяндардың жетекші рөлге ие болуы. Совет дәуіріне дейінгі Ресей басылымдарында Қазақ өлкесі батыс аймақтарының Ресей империясымен іргелес жатқан кейбір жерлерінде өз елінде қылмыс жасап «ұры-қары» атанған орыс адамдарының (түпнұсқада – «воровские люди») XV ғасырдың соңғы кезінде пайда болғандығы жөнінде біраз мәліметтер келтіріледі [Россия., 1903: 153–154]. Дегенмен аталмыш уақытта мұндай келімсектер саны аздау әрі олардың келген жеріне қоныстану ауқымы әлі де болса шектеулі болды. Алайда XVI ғасырдың екінші жартысы кезеңінің аяқ шеніне қарай бұл ахуал әжептәуір өзгерді: қазақ жерін мекендеуге ынталы келімсектердің өз бетімен қазақ жерінің батыс, солтүстік, шығыс өңірлеріне қоныс аудару жайы жүйелі бастады. Осыған байланысты, шамамен, аталған жүзжылдықтың орта шені орыс адамдарының әр түрлі әлеуметтік жіктерден тұратын топтарының алғаш баса көктеп енген уақыты болып саналады [Россия., 1903: 147–151; Абдиров, 2023: 27]. Өзінің туған ортасынан әр түрлі себептермен шеттеген және шеттетілген мұндай адамдардың легі XVII және XVIII жүзжылдықтар бойы үстелене берді әрі олардың көшпелілердің шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану географиясы да әжептәуір ұлғайды [Россия., 1903: 153–154]. Осылайша жоғарыда аталған өңірлер ғана емес, империяның геосаяси стратегиялық жоспарында өзіндік айырықша орыны мен рөлі бар қазақ өлкесінің оңтүстік-шығыс аймағында да 19 казак-орыстар мен крестьяндардың, қоныстары пайда бола бастады [Остафьев, 1895: 18–19; Волкова, 2000: 426–427]. Қазақ даласында империялық биліктің дендеп орнығу кезеңі тұсында жарық көрген біраз ресейлік басылымдарда көрсетілгендей, «вольные колонизаторы»²⁰ («еркін отарлаушылар») деп аталатын мұндай адамдардың қатары крепостниктік құлдықтан құтылуды көздеген крестьяндар²¹, кедейленген казак-орыстар, туған ортасында қылмыс жасағандар, қайыршылар, сектанттар, жер аударылғандар (түпнұсқада – «ссылные») және т.б. сияқты сан алуан қаңғыбас тіршілік кешкен шете²² тобырлардан (түпнұсқада – разный сброд) құралды [Россия., 1903: 147–152]. Үздік-создық сипаттағы бұл үрдіс кейін де XIX – XX ғасырдың алғышқы онжылдығы бойы еш толастаған емес. Мұндай «еркін отарлаушылардың» қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларына баса көктеп қоныстану әрекеттері «вольная колонизация» («еркін отарлау») деп аталды²³. Осы ретте

¹⁹Расында да Ресей билігі, сондай-ақ империяның саяси һәм интеллектуалдық топтардың өкілдері Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс өңірлерін, әсіресе олардың Қытаймен іргелес жатқан территорияларын қытайлықтардың иемденіп кету мүмкіндігі жоғары деп санады. Геосаяси тұрғыдан аса маңызды аймақ ретінде бағамдалған аталмыш өңірлерге «сары өңділердің» (түпнұсқада «желтая угроза») қауіп-қатерінен сақтауға бағытталған казак-орыс бекіністерін салу және орыс крестьяндарын қоныстандыру ісіне айырықша күш салғандықтары сондықтан [Гейнс, 1897: 25–57; Россия..., 1903: 150–153, 155, 158–159, 160, 167–169, 176–177, 180–185; История Казахстана., 2000: 150–156, 305, 308–311; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2089; және т.б.].

²⁰Қарастырылып отырған кезеңдегі кейбір орыс басылымдарында «вольные колонизаторы» терминінің синонимы ретінде «вольница» деген ұғым да қолданыста болды. Сондай-ақ соңғы термин қазақ жеріне өз бетімен келіп орныққан казак-орыстарға да қатысты пайдаланылды. Алайда бұл синоним терминдерді XIX ғасырдан бастап «самовольные переселенцы-крестьяне» («өз бетімен қоныс аударған крестьяндар») ұғымы бірте-бірте ығыстырды [Қараңыз: Россия., 1903: 148, 153–155, 179; және т.б.].

²¹М.А. Терентьевтің «История завоевания Средней Азии. С картами и планами...» [Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. 510 с.] атты әйгілі 3 томдық еңбегінің 1 томында Қазақ өлкесіне крепостниктік құлдықтан қашып келген крестьяндарды «гулящие люди» деп атаған болатын (С. 49). М.А. Терентьев (1837–1905 гг.) орыс армиясының генералы. 1867 жылы Түркістан өлкесіне империя ұйымдастырған әскери жаулау жорығына белсене қатысты. Қазақ, өзбек, түркмен, парсы тілін әжептәуір жақсы меңгерген көрнекті тарихшы әрі лингвист ретінде қазірге дейін өзінің ғылыми-танымдық маңызын жоғалтпаған тарихи және лингвистикалық түркология саласында бірнеше еңбектерді жарыққа шығарды (кейбір деректерге қарағанда түрік тілінде білгенге ұқсайды).

²²«Шете» ұғымы қазіргі әлеуметтік терминологиялық қисынға салғанда «аудсайдер» немесе «маргинал» дегенді білдіреді – авт.

²³«Еркін отарлау» («вольная колонизация») термині «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей» атты еңбектің 148-бетіндегі төмендегі жолдар қисынының «туындысы» ретінде алынып отыр: «... правительственная колонизация (и завоевание) шла по следам вольной...». «Еркін отарлау» үрдісі XIX ғасырдың аяқ шеніне дейін үздік-создық болса да жалғасты. Қараңыз: [Россия., 1903: 169]. Сонымен бірге XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей империясының ресми басылымдарында «самовольная колонизация» («өз бетімен еркін отарлау») термині де қолданысқа енді. Мұндай отарлаудың субъектілері империяның толық құзырындағы «сібірдің әртүрлі қалаларынан ауып келген мешандар және Ақмола облысымен шекаралас Тобыл губерниясына қарасты Курганск және Ишим уездерінің крестьяндары болды...». Бірақ соңғылары келімсектердің басым бөлігін құрады [Россия., 1903: 155].

империялық биліктің шынайы отаршылдық пиғылын, тактикасы мен стратегиясын да айқын айғақтайтын төмендегі жайт ерекше назар аударады. Өңгіме аталмыш тобырлық топтардың қазақ территориясын бейберекет басып алу үрдісі соңынан орыс билігі тарапынан іле-шала заңдастырылып та отырғандығы жөнінде болып отыр [Россия., 1903: 148]. Кейбір жағдайда, тіпті, империялық билік (түпнұсқада «правительство») жоғарыда айтылған «еркін отарлаушылардың» басып алған жерлерін өзінің меншігіне айналдыру жайттары да аз болған жоқ [Россия., 1903: 148]. Осындай тобырлардың көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларының біраз бөліктерін «өз бетімен еркін басып алу» салдарына XIX ғасырда Қазақстанды мейлінше күшейе түскен аграрлық отарлаудың қисыны тұрғысынан ой жүгіртер болсақ, осы отарлаудың жоғарыда аталған алғашқы кезінде-ақ қазақ жерінің ежелден орныққан топонимдік атаулары орыстың квазитопонимдерімен ығыстырылу үрдісіне ұшырай бастады деп тұжырым жасауға болады. Расында да XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанды жаппай аграрлық отарлаудың ащы тәжірибесі айқын айғақтағандай, орыс крестьяндарының қазақтың шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану барысы сол территориялардың топонимдік ландшафтының міндетті түрде орыстануымен аяқталып отырды. Өйткені мұндай басып алған жерлерге орыстың квазитопонимдерінің орнығуы, сайып келгенде, бұл жерлердің ендігі иелері крестьяндар екендігін символдық тілмен айғақтау болып табылады [Алимбай, 2024: 269–271; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2086–2088]. Демек жоғарыда аталған XVI–XVIII жүзжылдықтар уақытын Қазақ өлкесін кейін толық жаулаудың әскери, саяси-институционалдық, әлеуметтік-экономикалық, әкімшілік-территориялық сынды біраз қажетті алғышарттарының қалыптасу кезеңі ретінде қарастыруға болады²⁴.

Дегенмен сан алуан мәліметтер ресей билігінің «Оралдың арғы жағындағы» (түпнұсқада «Зауралье») ұланқайыр территорияларда ежелден жасап келе жатқан ел-жұрттарды, соның ішінде қазақ өлкесін түбегейлі бағындырудың өз заманында жан-жақты ойластырылған стратегиялық мақсат-мүддеге негізделген отарлау үрдісі XVII ғ. бастау алатындығын айғақтайды [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 148–151]. Осы жайтқа байланысты төмендегідей екі елеулі оқиға ерекше назар аударады. Жоғарыда аталған стратегиялық геосаяси жоспардың аясында 1670 жылы Ом өзенінің Ертіске құяр сағасынан 50 версталық қашықтықта тұңғыш рет Чернолуцкая деп аталатын нығайтылған бекініс салынды (түпнұсқада укрепленный пункт) [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 154]. Ал 1640 жылы орыстың Гурьев есімді бай алпауыты Жайықтың сағасына кейін ірі қалаға айналған өзі аттас Гурьев қалашығының негізін қалады. Қазақ даласын империяның отарлау тарихындағы осынау айтулы екі жайтты айырықша символдық мәнді бірегей оқиғалар деп бағамдауға болады. Өйткені аталмыш бекініс пен қалашық және Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс, шығыс және батыс өлкелерінде сәл кейінгі жылдары пайда болған осы құралыптас казак әскери бекіністер, қамалдар мен отарлаушылар қоныстанған әр түрлі елді мекендер бүкіл қазақ жерін тегіс және түбегейлі жаулап алудың бастамасы болды әрі алғашқы орталық-тораптарына айналды [Остафьев, 1895: 3–24.; Гейнс, 1897: 25–57; Россия., 1903: 146–170, 175–198; Сорокин, 2008: 83–98; История Казахстана., 2011: 243–244, 364–369, 424–428; Мартин, 2012: 79–95; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023; және т. б.]. Империялық биліктің тарапынан алдын ала жоспарланған және осының негізінде ұйымдастырылған мұндай отарлау үрдісін совет дәуіріне дейінгі кейбір басылымдарда үкіметтік отарлау (түпнұсқада – «правительственная колонизация») деп те атайды [Россия., 1903: 148–170]. Осы қисын тұрғысынан жоғарыда аталған орыс келімсектерінің өз бетімен көшпелілердің рулық-шаруашылық территорияларына зорлықпен орналасу жайттарын империялық биліктің заңдастыру іс-әрекеттерінің де «үкіметтік отарлауға» жататындығын атап өткен жөн.

Сонымен, жоғарыда ішінара айтылғандай, XVIII ғасырдың 20-жылдарынан бергі уақытта Қазақстанды империялық жаулау барысы казак-орыстық, әскери, әкімшілік отарлау және крестьяндық отарлау сияқты өзара себеп-салдарлық байланыстағы негізгі төрт бағытта өрбіді. Осылардың ішінде ресей билігі үшін казак-орыс әскери сословиесі алғашқыда Қазақ жері мен елін

²⁴Өңгіме XVIII ғасырдың 20–30-жылдары Кіші жүз, ішінара Орта жүз қазақтарының орыс билігінің кіріптарлығына ұшырау жайттарын да қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ даласын аграрлық отарлау барысын біршама үдеткен фактор ретінде қарастыру қажеттілігі жөнінде болып отыр. Тиісті деректерге контекстуалдық және факторлық тұрғыдан зер салсақ, расында да, XIX-ғасырдың 20-жылдарындағы аталмыш жүздердегі хандық биліктің жойылуы, одан әрі осы жүзжылдықтың 30-жылдарындағы жүргізген әкімшілік-территориялық өзгерістер және осы реформаларды зорлықпен жүргізудің XIX-ғасырдың бас кезеңіне дейінгі іс-тәжірибесі сынды деструктивтік факторлардың отарлау үрдісіне, соның ішінде крестьяндардың қазақ жеріне баса көктеп қоныстану барысына да айырықша ықпал еткендігіне көз жеткізу қиын емес. Империяның тарапынан ұйымдастырылған осы жайттар көшпелі социумға тиген алғашқы тегеурінді соққы еді. Отандық тарихнамада мүлдем зерттелмеген осынау бірегей аспектілер арнайы зерделеуді қажет етеді – авт.

түбегейлі бағындыратын ең басты «ұйымдасқан әскери күш» (түпнұсқада – «организованная военная сила»), сондықтан да ең «сенімді сүйеніш-тұғыр» (түпнұсқада – «надежный оплот») болып саналды. Осыған байланысты төменде қазақ өлкесін, соның ішінде ұсынылып отырған еңбекте сөз болып отырған солтүстік және шығыс аймақтарын казак-орыс әскери отарлау барысына тоқталуды жөн көрдік. Бұл ұстаным зерттелетін негізгі мәселе – империялық билік басында ерекше сенім артқан казак-орыстармен салыстырғанда крестьяндық отарлау түптің түбінде шешуші факторға айналғандығын дендеп зерделеуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, расында да, империя алғашқыда казак-орыстарды Қазақстанды жаппай әрі түбегейлі отарлау ісінің басты субъектісіне айналдыруға айырықша көңіл бөлді [Остафьев, 1895: 3–8; Россия., 1903: 148–155, 176–177]. Ресей билігінің сонау XVI ғасырдан бері Қазақ өлкесін толық иемденуді көздеген геосаяси стратегиясын жүзеге асырудың бірінші кезектегі әскери, институционалдық-ұйымдық, тіпті территориялық алғышарттары болып табылатын көптеген казак-орыстық әскери қамалдарды, бекіністерді, форпостарды, редуттарды, форттарды салуға өндірістік, технологиялық, қаржылық және адамдар ресурстарын еш аямағандықтары сондықтан [Остафьев, 1895: 3–8; Гейнс, 1897: 29–57; Россия., 1903: 151–155, 163–165, 176–177; Терентьев, 1906: 22–23, 36, 48, 52, 63, 74–76, 89–91, 94–96, 122–125, 213–214, 235, 260–308; Россия., 1913: 305–342, 769–770, 775–780; История Казахстана., 2000: 150–156, 300, 305–311; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023; және т. б.]. Бұл ретте ерекше назар аударарлық гәп – казак-орыс бекіністердің төңірегіне бір мезгілде Ресейден өз бетімен ауып келген крестьяндар отбасыларының қоныстануы жайттары да болып тұрды [Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001: 199–201].

Архивтік деректерге қарағанда, 1716–1720 жылдар аралығында Ертіс бойында салынып жатқан бекіністерге шамамен 800-дей әскери міндеттер атқаратын адам (түпнұсқада «служилые люди» – авт.) тіркелген екен. Шамамен XVIII ғасырдың 60-жылдарынан бастап іске қосылған бекіністердегі казак-орыстардың қатары төмендегідей әлеуметтік және кейбір башқұрт пен украиндықтар сынды этникалық топтардың өкілдері есебінен арта бастағандығы аңғарылады:

– Дон өзені жағалауындағы жергілікті казактардан бөлініп ауып келгендер және осы сословиенің құрамында болуға ықтиярлық білдірген башқұрттар;

– 1770 жылы Запорожье казактарынан бөлініп келген [этникалық нәсілі украиндық] 150-ге жуық адам [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам].

Сонымен бірге аталмыш бекіністер және оның төңірегіндегі территорияны мекендеген тұрғындардың құрамы, біріншіден, өз бетімен көшіп келген, ал 1760 жылдан бастап [орыс билігінің рұқсатымен] қоныс аударған крестьяндар²⁵, екіншіден, 1762 жылдан бастап бекіністерде жөндеу жұмыстарын атқару үшін әкелінген түрмеде жазасын өтеп жатқан қылмыскерлер (түпнұсқада «колодники» – авт.) есебінен толықты. Осы құралыптас тағы бір одағай деп айтуға боларлық жайт – Тобольск губерниясындағы солдаттардың балиғатқа толмаған («малолетки») 2000 баласы тиісті бекіністерге бөлінді деген мәліметтер де архивтік құжат болып тіркелген [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п., 1-п-тың к.б.].

Сондай-ақ аталмыш деректерде казак-орыс бекіністерінің төңірегіндегі жерлерден бұрынғы «полктағы әскери қызметінен босағандар» және «әскери шені төмен адамдардың» әрқайсысына 1762 жылы 20 десятинадан жер бөліп берілгендігі айтылады. Біздің ойымызша, бұлар да жергілікті казак-орыстардың қатарына енгендер болып табылады. Осы тұста тағы бір ерекше назар аударарлық гәп – авторлар сүйеніп отырған осы деректе бекіністерге жақын жерде қоныс тепкен жер аударылғандар («ссылные») да, яғни қылмыскерлер де (1775 жылы) казак-орыстардың құрамына қабылданғандығы туралы мәлімет кездеседі.

Сонымен алғашқыда крестьяндарға қарағанда әскери казак-орыстардың қазақ жеріне қоныс аудару барысы біршама белсенділеу жүрді. Бұл жайтты империялық биліктің өлкені алғашқыда (және кейін де) әскери күшпен түпкілікті отарлауды жүзеге асырудың басты тораптары болып табылатын көптеген әскери казак-орыс бекіністерін орнату стратегиясымен түсіндіру қажет. В. Остафьевтің ден қоярлық мәліметіне қарағанда, Ертіс өзені бойындағы жеті қамалға бөлініп орналасқан казак-орыстардың саны (түпнұсқада – «семь Иртышских крепостей») 1725 жылдың өзінде 489 жеткен екен [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 152]. Дейтұрғанмен деректерде Қазақ өлкесінің солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарын казак-орыстың әскери отарлау барысының күшеюі, шамамен,

²⁵ Империялық биліктің аталмыш кезеңде-ақ крестьяндардың казак-орыс бекіністерінің маңындағы жерлерге орналастыру ниетін ресми қолдағандығы жөнінде мәліметтер баршылық. Мысалы: [ҚР ОМА. 825-қор. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам]; және т.б.

1745 жылдан басталады деп саналады [Остафьев, 1895: 3; Россия., 1903: 152]. Бұл жайт, ең алдымен, империялық билік, саяси және интеллектуалдық ортада өзінің жоғары ұйымдастырушылық қабілетімен, іскер әрі жігерлі әскербасы екендігімен айырықша беделге ие болған генерал Х.Х. Киндерманның әскери ұйымдастырушылық қызметімен тікелей байланысты²⁶. Осы көрсетілген жылы өзінің құзырындағы бес драгун полктарымен Сібір шекара қатарына (түпнұсқада – Сибирская пограничная линия) аттанған генералдың тікелей ұйымдастыруымен Ертіс өзенінің бойында бұрынғы 5 қамал мен 7 форпостқа тағы да 24 бекініс пен 11 редут қосылды. Сонымен бірге генерал Х.Х. Киндерман осы уақытта Алтай жерінде салына бастаған әйгілі бірнеше Колыван зауыттарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Шульбинск форпостынан бастап Кузнецкке дейін бүкіл Алтайды көктеп өткен қамалдар қатарын салуды ұйымдастырды. 9 қамалдан және 53 редуттан тұратын бұл қамалдар қатары 1764 жылы... Бийск казак-орыс қамалдар қатарының қалыптасуына негіз болды. Бұрын Колыван-Кузнецк (түпнұсқада «Колывано-Кузнецкая линия») қатары деп аталып келген аталмыш қамалдар кейін Сібір казак-орыс әскери қосынының құрамына енгізілді. ...Сонымен бірге «...қырғыз (қазақ – авт.) даласының солтүстік жағынан Ишим [қамалдар] шебі салынды...». Сөйтіп аталмыш жігерлі генералдың ерік-күшімен 1752 жылы кейінірек «Горькая линия» шебі атанған Пресногорьковская... қамалдар қатары пайда болды [Остафьев, 1895: 3–4]. Таратып айтқанда, көрсетілген «... жылы²⁷ генерал Х.Х. Киндерман Петропавловская қамалын және Омская қамалынан Орынбор қамалдар шебі (түпнұсқада «до Оренбургской крепостной линии») дейін созылып жатқан 3642 адам орналасқан редуттар қатарын, [соның ішінде] 2 алты бұрышты, 9 төртбұрышты қамал және 33 редут пен 42 маяк салуды ұйымдастырды» [Россия., 1903: 152; Остафьев, 1895: 4]. Осылайша «Песчаный поселкісінен Омбыға дейін 548 верстаға созылып жатқан бірінші «Горькая линия» [қамалдар, бекініс, форпост, редут, әрі қарай – қамал] шебі; екінші Петропавловсктен Көкшетау, Атбасар, Ақмолаға қарай 616 верста қашықтыққа бір-біріне созыла жалғасқан қамалдар шебі, содан кейін [осы қамалдар қатарына] мүлдем сәйкес (түпнұсқада – «совершенно тождественная третья линия») 929 верстадан астам «Иртышская линия» [қамалдар] шебі және кейін салынған 324 верстаға созылған [үшінші] «Бухтарминская линия» қамалдар шебі салынды. Яғни барлығы 1801 верста қашықтыққа бір-біріне іс жүзінде «бір сызық бойы» жалғасқан Горькая, Иртышская және Бухтарминская қамалдары қатарлары пайда болды... Сөйтіп 1801 жылғы мәлімет бойынша аталмыш қамалдарға орналасқан казак-орыс әскерінің саны 6000 жетті. Сонымен бірге 1733 жылғы жоғарғы биліктің бұйрығымен әрбір казак-орыс 6 десятина жерді меншіктеу құқығына болды» [Остафьев, 1895: 4–5]. Осылайша аталмыш уақыттан бастап казак-орыстардың елді мекендері де пайда бола бастады. XIX ғ. басынан бері кәдімгідей тұрақты тенденция болып қалыптасқан бұл үрдістің барысында Сібір казак-орыс әскери қосыны тарихын зерттеуші әрі өзі де осы қосынның старшинасы болып қызмет атқарған Ф.Н. Усовтың XIX ғ. орта шеніне дейінгі мәліметі бойынша осы әскери сословиенің құзырындағы территорияның жалпы аумағы 4 995 233 десятина немесе 48 058 шаршы верстаны құрады [Усов, 1877: III]. Әлбетте көшпелілердің ежелден пайдаланып келген мұндай рулық-шаруашылық территорияларын казак-орыстардың зорлық-зомбылықпен басып алуының ақыры да, жоғарыда айтылғандай, олардың байырғы топонимдік ландшафтысын міндетті түрде орыстандыру үрдісімен аяқталынып отырды.

Сонымен М.М. Сперанскийдің 1822 жылғы әйгілі «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы Жарғыға» сәйкес Орта жүздегі және 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары (қазақтары) туралы Жарғы» бойынша Кіші жүздегі хандық билік институттарының жойылуы, сондай-ақ осы жүзжылдықтың 20-жылдарының екінші жартысынан бастап империялық билік тарапынан жүргізілген әкімшілік-территориялық іргелі өзгерістер Қазақ даласына сыртқы келімсектердің соның ішінде казак-орыстардың да қоныстану географиясын едәуір ұлғайта түсті²⁸. Сөйтіп Баянауыл (1826 ж.),

²⁶ Киндерман Христиан Христианович Ресей империясының көрнекті әскери қайраткері (1689–1751) (52). Генерал-майор. Сібір казак-орыс қосынының алғашқы қолбасшысы – авт.

²⁷ В. Остафьевтың еңбегінде бұл уақыт 1755 жыл деп көрсетілген. Қараңыз: [Остафьев, 1895: 4].

²⁸ [Материалы по истории..., 1960: 91–176; Казахско-русские отношения..., 1964: 203–381; История Казахстана..., 2000: 297–304, 301–320; және т. б.]. [Нұрсан Өлімбаидың пікірінше, XIX ғасырдың 20–30 жылдары империялық билік тарапынан жүргізген аталмыш институционалдық және әкімшілік-территориялық өзгерістердің Қазақ өлкесіне казак-орыстар мен крестьяндардың қоныстануына, сондай-ақ бірқатар Ресей өнеркәсіп орындарының пайда болуына тигізген тікелей және жанама әсерлері әлі де болса зерттелмеген тың тақырыптардың қатарына жататындығын айта кеткен жөн. Сонымен бірге осы реформалардың XIX ғасырдың екінші жартысында ресей билігі тарапынан Қазақстанда ұйымдастырып жүзеге асырылған 1867–1868 және 1886–1891 жылғы саяси-әкімшілік һәм әкімшілік-территориялық түбегейлі өзгерістермен өзара себеп-салдарлық байланыстары да зерттеушілердің назарынан тысқары қалып келеді. Өңгіме жоғарыда аталған XIX ғасырдың 20–30 жылдары империялық билік жүзеге асырған аталмыш реформалар тәжірибесін осы жүзжылдықтың

Қарқаралы (1824 ж.), Ақмола (1827 ж.), Атбасар (1846 ж.), Көкпекті (1827 ж.) сыртқы округтерінде казак-орыстардың станицалары мен поселоктары пайда болды. Архивтік материалға сүйенсек, 1841 жылы Ертіс бойындағы Колыван (түпнұсқада «Колывановский» – авт.) және Кузнецк, сондай-ақ сыртқы қазақ округтерімен шектесетін бекіністер шебінде орналасқан 85 редут пен форпоста тұратын адамдардың жалпы саны 48331 жетіпті [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.]²⁹. Архив материалына қарағанда, 1846 жылы казак-орыстар құрамына Ертіс бойында орныққан бекіністер шебі маңындағы бұрын жергілікті тұрғындардан тартып алынған шаруашылық территорияларды қоныстанған біраз крестьяндар да қабылданды [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.].

Сонымен 1865–1867 жылдары империялық биліктің арнайы тапсырмасымен іс жүзінде бүкіл Қазақ өлкесін аралап тарихи-этнографиялық материал жинаған А.К. Гейнстің³⁰ ден қоярлық мәліметіне қарағанда, «орыс билігінің сүйеніші әрі көшпелілерді отырықшылыққа, жер шаруашылығымен айналысуға ұйытқы болуға тиісті казак-орыс елді мекендері Қазақ даласында 1824–1849 жылдар аралығында қалыптасты» [Гейнс, 1897: V–VI, 3–20, 269]³¹. Бұл тұста аталмыш әскери сословиеге жататындар санының өсімі осы уақытта сан түрлі казак-орыс әскери бекіністерінің төңірегін қоныстанған крестьяндар отбасыларының қосылуы есебінен де әжептәуір арта түскендігін ерекше екішеп атап өткен ләзім [ҚР ОМА. 825-қ. 1-тіз. 16-іс. 1-байлам. 1-п-тың к.б.]. Бірер айшықты мысал ретінде 1847 жылы Иртыш және Горькая қамалдар қатары бойындағы жерлерді казак-орыс станицаларымен іргелес қоныстанған крестьяндардың 14000 адамнан (ерлі-зайыптыларды қоса есептегенде) тұратын 42 елді-мекенінің (түпнұсқада – «деревня») казак-орыс әскери қосынының қарамағына өткендігін айтуға болады [Остафьев, 1895: 6].

Алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі уақытта Қазақстанның сөз болып отырған солтүстік және шығыс өңірлеріндегі казак-орыстардың демографиялық өсімі біраз баяулағаны да айқын аңғарылады. Осы әскери сословиеге байланысты аталмыш демографиялық ахуалды төмендегі мәліметтер айқын айғақтайды. Шамамен XIX ғасырдың 60 жылдарының орта шеніне таман Сібір казак-орыс жеріндегі ресейден ауып келген келімсектердің жалпы саны 109983 (56030 ер адам, 53653 әйелдер) [Гейнс, 1897: 54 (сілтеме)], соның ішінде шаруашылықпен айналысатын ерлі-зайыпты казак-орыстардың саны 17700 болыпты [Гейнс, 1897: 269]. Ал осы жүзжылдықтың 90 жылдарының бас кезіндегі казак-орыстардың 170 елді мекендеріндегі қоныстанған адамдардың жалпы саны ерлі-зайыптыларды қоса есептегенде 113546 жеткен екен [Остафьев, 1895: 6]. Осылайша XX ғасырдың алғашқы жылдары «Сібір казак-орыстарының Ақмола мен Семипалатинск облыстарына қарасты жер және мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындарының жалпы санына шаққандағы үлес салмағы Омбы уезі бойынша небәрі – 17%, Петропавловск – 20%, Көкшетау – 11%, Атбасар – 2%, Ақмола – 1%, Павлодар – 6%, Қарқаралы – 0,5%, Семей – 7%, Өскемен – 10%, Зайсан – 2% құрады» [Ксенжик, 2015: 200]. Сонымен бірге осы уақытта Сібір казак-орыс әскери қосындарына жататын отбасылар 1914 жылдың 1 қаңтарында тіркелген ресми мәлімет бойынша 48 станицаларға, 1234 поселкілерге және 16 шағын елді мекендерге (түпнұсқада – «выселок») бөлініп орналасты [Ксенжик, 2015: 200].

Сөйтіп орыс билігі казак-орыстардың жалғыз әскери күшімен ғана Қазақ жерін жаулап алудың жеткіліксіз екендігін түсінгендіктен болар, осы әскери сословиені қосымша аграрлық отарлаудың да негізгі субъектісі – ауылшаруашылық саласының әлеуетті өндіріс күшіне айналдыруға да барынша

II жартысында институционалдық және әкімшілік-территориялық өзгерістерді іске асыру барысында пайдалану барысын дендеп зерделеу жөнінде болып отыр – авт.

²⁹Осы архивтік мәліметтегі келтірілген адамдардың санының тым көптігіне қарағанда бұл тұста казак-орыстар ғана емес, крестьяндар да бірге беріліп отырылған тәрізді. Алайда бұл мәліметтегі адамдардың әлеуметтік құрамы жіктеліп көрсетілмеген – авт.

³⁰А.К. Гейнс (1834 – 1892 г.) Ресей империясының көрнекті мемлекеттік және әскери қайраткері. 1877–1878 ж. Торғай облысының генерал-губернаторы. Император II Александрдың жарлығымен 1865 ж. құрылған «Далалық комиссияның» құрамына кірді. Комиссияның тапсырмасымен Қазақ өлкесіндегі ең алдымен жергілікті тұрғындардың дәстүрлі тұрмысы мен шаруашылығын және басқару жүйесін зерттеу мақсатында құрылған ғылыми экспедицияның мүшесі ретінде 1865–1866 ж. аса құнды тарихи-этнографиялық материал жинады. Осы ретте тағы бір айта кетер елеулі жайт – 1867 жылғы «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі уақытша Ереже» жобасының негізгі авторы да осы шенеунік [Александр Константинович Гейнс, 1897: 9]. Сонымен бірге А.К. Гейнс осы Ережеге қажетті концептуалдық мәнді түсіндірме мәтінді және аталмыш екі облысты басқаратын болашақ құрылымның штаттық кестесіне түсініктеме де жазды [Александр Константинович Гейнс, 1897: 19]. Тағы бір айта кететін жайт – бұл шенеунік 1868 жылғы Қазақ өлкесінің далалық облыстарын басқару жөніндегі Уақытша Ережені дайындау ісінде де шешуші рөл атқарған саяси тұлғалардың бірі [Гейнс, 1897: 7].

³¹Осы тұста айта кетер бірер жайт – еңбектегі қарастырылып отырған мәліметтің өрбітілу қисынына зер салсақ, әңгіме казак-орыстардың Қазақстанның солтүстік және шығыс өңірлерге қоныстанғандығы жөнінде болып отыр – авт.

тырысып бақты. Осыған байланысты, тіпті казак-орыстардың әр жан басына шаққанда 40–50 десятинадан астам жер де бөлініп берілді³². Осылайша сол кездегі Ақмола мен Семей облыстарына қарасты бір ғана Сібір казак-орыс қосының құзырына аумағы 5 млн. астам территория (соның ішінде – Ертістің сол жақ жағалауының өн бойында созылып жатқан әйгілі ені «10 верстальк» жер де) толық берілді [Гейнс, 1897: 117, 341–343; Россия., 1903: 177; Переселение в Степной край., 1907: 111; Асфендияров, 1935: 156]. Мұндай топырағы аса құнарлы, шөбі шүйгін жерге жойдасыз иелік ету казак-орыстарды шаруақор субъектілерге айналдыра алмады. Керісінше осындай материалдық игілікті зорлық-зомбылықпен иеленген олар «жатыпшішерлік» жолға түсті. Осындай жайттардың тікелей куәгері – жоғарыда есімі аталған империялық биліктің мәртебелі өкілдерінің бірі генерал А.К. Гейнстің мәліметіне сүйенсек, расында да «үкіметтің казактарға берген артықшылықтары, шынтуайтында, олардың тұрмысын жақсартта да алмады, [шаруашылық] харекетін де белсенді етуге дәрменсіз болып шықты. Керісінше [мұндай артықшылықтан мастанған] казак-орыстардың шаруашылығы берекесіздікке ұшырады. Ол ол ма, осындай күйдегі казак-орыстар енді жергілікті тұрғындардың жиған-тергенін ұйымдасқан түрде және ұдайы әлімжеттікпен тартып алып отырды (түпнұсқада «систематически-организованное обирательство киргизов». – авт.) [Гейнс, 1897: 116–117]. Осы және осы құралыптас жағымсыз жайттарды айғақтайтын тағы бірер көрнекі мысалды аталмыш шенеуніктің еңбегінен келтірелік. Генералдың айтуынша, аталмыш өзеннің әйгілі Құлынды даласымен шендесетін оң жақ жағалауындағы бірнеше станицаларда тұратын казак-орыстар қазақтардан тартып алынған осы территориядағы жайылымдық алқаптарды енді сол бұрынғы иелері – көшпелілерге жалға беріп отырды. Сол сияқты сол жақ жағалаудағы «10 верстальк» бұрынғы жерлерін де кіріптарлыққа душар болған жергілікті тұрғындар жаңа қожайындардан жайылымдыққа да, шабындыққа да жалға алуға мәжбүр болды [Гейнс, 1897: 117, 341–343, 344–347]. Сөйтіп оп-оңай өсімқорлық жолға түскен казак-орыстар жергілікті тұрғындардан тартып алған жердің есебінен ең байлыққа кенелді. Генерал осы айтқандарын сол төңіректе кезінде аса беделді «сөз ұстаған»³³ би болған бір адамның төмендегідей берген мәліметімен айғақтайды. Бидің айтуынша, «ол [өзінің отбасымен] Ертістің оң жақ жағалауынан «10 верстальк» қашықтықта тұрады. Қазір, – дейді би, – мен ғана емес, барша руластарымның атам заманнан меншіктеніп келген жерлеріміз казактарға беріліп кетті. Енді казактар өздеріне берілген өзеннің оң жақ жағалауынан 5 верстальк қашықтыққа дейін қазақтарды жолатпайтын құқыққа сүйеніп, мені [руластарымды да] осы жағадағы жайылым жерді пайдаланғаным үшін «картомдық» ақша төлеуге мәжбүрлеп отыр» [Гейнс, 1897: 344–345]. А.К. Гейнстің күнделікті жазбаша тіркелген осы мәліметін және сол мазмұндас басқа да экспедициялық материалды Ертістің оң жағалауынан ауылдары 12 верстальк қашықтықта орналасқан төрт ағайынды адамдардан да тікелей жазып алған төмендегі ақпарат та толықтыра түседі. Ауыл ағасы Колчаяқтың (дыбысталуы орыс тілінде бұрмаланған бұл есімнің төлтума нұсқасын анықтаудың сәті түспеді – авт.) айтуынша, ауылда тұратын 40 отбасы өзеннің оң жағалауынан 10 верстальк қашықтықтан алыс орналасса да, казак-орыстарға қыстаулар үшін 20 рубль, оның үстіне әрбір қыстау от жағуға пайдаланатын отын үшін 30 копеек және жергілікті орман-тоғайдағы ағаштан өздері өндіретін әр шелек май³⁴ үшін (түпнұсқада – «дегтя») тағы да 15 копеек төлейді. Сонымен бірге ауыл адамдары Ертіс жағалауындағы шабындық жерді жалға алу

³²[Остафьев, 1895: 7]. Осы ретте кейбір авторлардың еңбектерінде Қазақстанның солтүстік және шығыс өлкелерін қоныстанған казак-орыс отбасыларындағы әрбір ер адамға бөлінген жер телімін мөлшері әр түрлі көрсетілетіндігін ерекше екшеп айтқан жөн. Мысалы «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества... Киргизский край» атты кітаптің 177 бетінде бөлінген осы жер телімінің ауқымы 25 десятина деп айтылса, осы еңбектің 224 бетінде бұл мөлшер казак-орыс әскери қосынның құзырындағы қосымша жер қорының есебінен іс жүзінде 52 десятинаға жетті деп көрсетілген. Ұлттық тарихнаманың осы бағытының көрнекті зерттеушісі профессор М.Ж. Әбдіровтің мәліметі бойынша аталмыш көрсеткіш 30 десятинаян құрады [Абдиров, 2023: 23]. Ал тағы бір зерттеуші профессор Г.Н. Ксенжиктің Қазақ өлкесі Далалық облыстарының XIX–XX ғ. бас кезеңі тұсындағы тарихи географиясына арналған монографиясындағы мәліметке сәйкес бұл мөлшер 30 десятина болды. Алайда, – дейді осы автор, – XX ғ. басында Сібір казак-орыс әскери қосынының іс жүзінде құзырында болған қосымша жерді және әйгілі 10 верстальк жер кеңістігін есептемегеннің өзінде бұл көрсеткіш 40 десятинаяға дейін жетті [Ксенжик, 2015: 203–204]. Ұлттық тарихнамадағы қазірге дейін орын алып отырған мұндай әртүрлі пайымдаулардың себебін, біздің ойымызша, казак-орыстардың Қазақстанды аграрлық отарлау үрдісінің субъектісі ретіндегі орны мен рөлі әлі де болса толықмәнді зерттелмегендігімен түсіндіруге болады.

³³Қазақ қоғамында беделі ерекше жүрген әйгілі билерді «сөз ұстағандар» деп атайтын [Уәли, Әлімбай, 2017].

³⁴Дәстүрлі қазақы ортада шаруашылықта, тұрмыста, соның ішінде адам және мал емдеу ісіне қолдану мақсатында ағаштың біраз түрлерінен май өндірілетін. Ағаштың түрлеріне қарай ағаш майы «қайың майы» («қарамай» деп те аталады), «арша майы», «қарағай майы» деп жіктеледі. Сонымен бірге шаған ағашынан «шаған майы» деп аталатын ем-домға арналған эфир майы май балқарағай, майқарағайдың қылқандарынан да, самырсын жаңғағының дәнінен де өндіретін [Шәйкен, 2017: 55].

мақсатында орта есеппен жыл сайын 16 пайға тең ақыны және төлеуге мәжбүр болып отыр (1 пай шамамен 20 рубльге тең) [Гейнс, 1897: 345–346].

Сөйтіп алдымен жергілікті тұрғындардың тартып алған жерін енді олардың өздеріне жалға берудің арқасында байлыққа оп-оңай қол жеткен казак-орыстардың шаруашылықпен тікелей айналысуға ынтасы да, оны жүзгізуге қажетті іс-тәжірибесі де мүлдем болған жоқ. Керісінше империялық биліктің казак-орыстардың заңдастырылған институционалдық біршама артықшылығына қоса [Россия..., 1903: 176, 184–188] казак өлкесіне қоныстанған басқа әлеуметтік жіктерге, мысалы, крестьяндарға қарағанда, жоғарыда көрсетілгендей, әлдеқайда ауқымды да құнарлы жер үлестіктерімен қамтамасыз етілгендіктері осы әскери сословиенің басым көпшілігін керісінше кержалқаулыққа, тіпті азғындыққа, жергілікті тұрғындарға байланысты озбырлыққа да итермеледі [Гейнс, 1897: 116–117, 260–343, 344–347]. Казак-орыс әскери сословие өкілдерінің басым көпшілігінің жер шаруашылығымен айналысуға келгенде мүлдем дәрменсіз болып шыққандықтары сондықтан [Усов, 1877: LXI; Остафьев, 1895: 6–7; Россия..., 1903: 152, 176; Абдиров, 2016: 217–231].

Крестьяндардың аграрлық отарлау үрдісінің жетекші субъектісіне айналуы. Шамамен алғанда, қарастырылып отырған жүзжылдық – XIX ғасырдың «...70-жылдарының басында аграрлық салада казак-орыс отарлау үрдісінің аяқталған уақыты болды». Себебі, – дейді осы пікірдің авторы әрі Қазақстанды отарлау барысының тікелей куәгері болған зерттеуші Ф. Остафьев, – «...осы кезде [солтүстік және шығыс өңірлерде] бірде-бір казак-орыс елді мекені салынған жоқ». Сол себепті Қазақ даласын отарлау функциясы осы ғасырдың 70 жылдарының бас кезеңінен бері енді казак-орыстардан крестьяндарға көшті [Остафьев, 1895: 6–7]. Іс жүзінде дәл осындай көзқарасты «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества... Киргизский край...» атты кітаптың авторлары да білдірген еді: «осы уақыттан [XIX ғасырдың 70 жылдарынан] бастап күн тәртібінде өлкені крестьяндардың отарлау жөніндегі мәселе алға шықты» [Россия..., 1903: 153].

Осы тұста Қазақ өлкесін түбегейлі отарлау ісін қарқындату мақсатында империялық билік XIX ғ. екінші жартысында төмендегідей үзілді-кесілді қадамдарға барғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Әңгіме 1867–1868 жылдары қабылданған «Жетісу пен Сырдария облыстарын басқару...» және «Орынбор мен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының Далалық облыстарын басқару...» туралы екі Уақытша Ережелер жөнінде болып отыр [Материалы по истории..., 1960: 281–316].

Әлбетте, екі «Уақытша Ереже», Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, бұған дейін Қазақ өлкесінде, әсіресе Кіші және Орта жүздерде жүргізілген сан алуан әкімшілік-территориялық және саяси-институционалдық өзгеріс атаулының іс-тәжірибесі негізінде жасақталғандығына еш күмән болмаса керек [Материалы по истории..., 1960: 91–203]. Көрнекті тарихшы-ғалым М.П. Вяткиннің 1865 жылы император II Александрдың жарлығымен құрылған әйгілі «Далалық комиссия» бұған дейін аталмыш өзгерістерге қатысты жинақталған күллі материалдарды пайдаланды дегені сондықтан [Вяткин, 1940: 312]. Демек «Далалық комиссия» мүшелері 1867–1868 жылдардағы Ережелерді дайындау барысында XIX ғ. 20–50 жылдары жоғарыда аталған империялық билік тарапынан жүргізілген реформалардың тәжірибесін мейлінше ескерді деп айтуға толық негіз бар³⁵. Жоғарыда айтылған қисынның контексті тұрғысынан ерекше екшеп айтар жайт – 1867–1868 жылдары қабылданған «Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару жөніндегі...» және «Орынбор мен Батыс Сібір генерал-губернаторлығының Далалық облыстарын басқару жөніндегі...» екі Уақытша Ереже империялық билік үшін XIX ғ. екінші жартысынан бастап Қазақстанды түбегейлі жаулаудың, соның ішінде, аграрлық отарлауды неғұрылым қарқынды әрі ауқымды жүргізудің концептуалдық, заңнамалық, саяси, идеологиялық негізі һәм негіздемесі функциясын атқарды. Демек бұл құжаттардың ұстанымдары және оларды іске асыру империялық билікке Қазақ өлкесін отарлау барысын жүйелі әрі мейлінше үдете түсуге шексіз мүмкіндік берді.

Осы ретте ұстаным-қағидаларын жүзеге асыру мерзімі әуел баста екі жылға ғана есептелінген аталмыш Ережелердің заңдық күші неліктен қарастырылып отырған жүзжылдықтың 80-жылдардың екінші жартысының соңы – 90-жылдардың басына дейін сақталып келді деген үлкен сұрақ туындайды. Бұл тұста уақытша Ережелердің орнына метрополиялық жаңа «реформаторлық» актілерді қабылдау уақытының «тым» кешіктірілу себептерін, біздіңше, ғылыми әдебиетте жиі айтылып жүргендей, империялық билік өкілдерінің ұйымдастыру саласындағы берекесіздікке

³⁵ Рас, комиссия мүшелері Қазақстанның әр өңірінен казак социумының басқарылу жүйесі, оның институттары, сондай-ақ көшпелі ортадағы жерді пайдаланудың ежелден орныкқан тәртібі жөнінде қосымша тың материал жинау мақсатында 1865 жылдың маусым айынан бастап екі жыл бойы зерттеу, жинақтау жұмыстарын атқарған арнайы экспедиция ұйымдастырды. Бірақ бұдан, кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, жоғарыда айтылған бұрынғы мәліметтер өзінің саяси, танымдық өзектілігін жоғалтты деген жаңсақ қорытынды туындамаса керек – авт.

ұласқан саяси жауапкерсіздіктермен, сондай-ақ қаржының тапшылығымен түсіндіру үлкен қателік болып табылады [Жиреншин, 2000: 447–468].

Шынтуайтында бұл Уақытша Ережелердің ортақ концепциясы мен идеологиясына зер салсақ, Ресей билігі, ең алдымен, бір бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы екі іргелі мақсатты жүзеге асыруды жоспарлағандығын айқын аңғаруға болады: біріншісі – Далалық облыстарын басқару жөніндегі «Уақытша Ереженің» 201-параграфы бойынша бүкіл қазақ жерін метрополияның меншігіне толық алу; екіншісі – өлкені империялық басқарудың әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін орнықтыру. Сайып келгенде Қазақ өлкесін басқарудың аталмыш әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін енгізу қазақ социумының басқару құрылымын, соның ішінде билік институттарын түбегейлі жоюды білдіреді. Қазақ елін толық бағындырудың ең басты шарты – көшпелі социумды түбегейлі күйретуге бағытталған осы екі мақсатты іске асырудың саяси-идеологиялық, экономикалық, қаржылық, институционалдық, тіпті этникалық тұрғыдан да айырықша күрделілігіне байланысты әжептәуір уақыт жұмсалатындығын Ресей билігі жақсы түсінді.

– расында да, біріншіден қазақ жерінің империяның иелігіне айналуы көшпелі қоғам тіршілігінің табиғи-тарихи негізін жоюға әкелді. Әңгіме көшпелі антропоагроценоздың (этнэкожүйенің) қалыпты тіршілік ритмін ғасырлар бойы қамтамасыз етіп келген «адам – этникалық ұжым – төрт түлік мал – рулық территория» атты компоненттерінің ішінде территорияның, оның тіршілікқамы функциясының зорлықпен «істен шығарылуы» жөнінде болып отыр [Әлімбаев, Қақабаев, Смағұлов, 2024: 832–833, 836–837, 860-б.]. Нәтижесінде дәстүрлі қазақы ортада бүкіл материалдық және материалдық емес игілік атаулыны өндіруді ұйымдастыратын негізгі тіршілік кеңістігі – жетіаталық рулық бірлестіктер өздерінің ата-бабадан еншілеген жерлерінің корпоративтік иелері ретіндегі субъектілік функциясынан айырылды. Басқаша айтқанда, жетіаталық құрылым ежелден жасап келген көшпелі ортадағы жайылым жерге және көші-қон жолдарына байланысты меншік қатынасының бірден-бір корпоративтік субъектісі болудан қалды³⁶. Осылайша ежелгі рулық-шаруашылық территорияларға байланысты меншік қатынасының орнына пайдалану қатынасы орнықты. Бұл пайдалану қатынасының ендігі субъектілері сан салалы, сан деңгейлі дәстүрлі байланыстары мейлінше әлсіреген қазақ ауылдары болды. Бірақ бұл жерді пайдалану қатынасы бұрынғыдай жеке шаруашылық иелері (ауылдар) мен жерге қатысты меншік қатынасының корпоративтік субъектісі – ру-қауым арасындағы қатынас емес, қазақ жерін зорлықпен иемденген орыс билігі мен кіріптарлыққа түскен ауылдардың арасындағы қатынас еді. Әңгіме аталмыш ауылдардың империялық биліктің меншігіне айналған бұрынғы өз жерлерін пайдалану құқығын ғана иеленгендігі жөнінде болып отыр [Алимбаев, Смағұлов, 2020: 2765–2776]. Осы қисын тұрғысынан жерінен және дәстүрлі басқару жүйесі мен билік институттарынан айырылған аталмыш жетіаталық ру-социум өзінің тіршілік кеңістігі ретіндегі функциясын мүлдем жоғарды деп айтуға болады;

– екіншіден, Қазақ өлкесін, жергілікті тұрғындарды басқарудың империялық әкімшілік-территориялық жаңа жүйесін зорлықпен енгізілуінің ақыры қазақ социумының дәстүрлі басқару-билік жүйесінің, оның институттарының, соның ішінде, әдеттік құқық қатынастарының Ресейдің жергілікті әкімшілік жүйесінің тарапынан толық «жұтылып» кетуіне алып келді [Алимбаев, Смағұлов, 2021: 86–92; Әлімбаев, 2024: 23–56]. Сөйтіп әкімшілік отарлаудың нәтижесінде жаңадан қалыптасқан болыстық және «әкімшілік ауыл» («административный аул») жүйелері орыстың басқару құрылымының қос деңгейлі жергілікті бөлімшелеріне, ал оларды басқаратын (іс жүзінде орыс билігі тағайындаған) болыс, ауылнай, старшындар, «жаңа билер» орыс әкімшілігінің қызметкерлеріне айналып кетті. Осылайша қарастырылып отырған кезеңде қазақы ортадан шыққан аталмыш шенеуніктер өлкедегі Ресейдің отаршыл саясатын жүзеге асыруға өзіндік үлес қосқан делдалдық функция атқарды (түпнұсқада – «казахские посредники») [Кемпбелл, 2022: 17–26, 32–337; Большакова, 2022; Campbell, 2017]. Бұлардың орыс билігінің жергілікті өкілдеріне кіріптарлыққа түскендігін төмендегі одағай айтуға болатындай жайт та айқын дәлелдейді. Әңгіме орыс билігі жүйесінде қызмет атқарған қазақтарды беріліп жұмыс істегендері үшін Ресей фабрикаларында арнайы тігілген бір үлгідегі шапандармен (сирек те болса кафтандармен де) Далалық генерал-губернатордың арнайы бұйрығымен (!) марапаттау дәстүрінің пайда болғанындығы жөнінде болып отыр. Бұл марапаттауды қазақ «зиялыларының» орыс билігінің кіріптарлығына әбден түскендіктерінің символы ретінде бағамдауға болады (архивтік мәліметтерге қарағанда орыс билігі саласындағы қазақтардың атқарған қызметінің деңгейіне қарай берілетін шапандар үш разрядқа

³⁶Көшпелі ортадағы меншік қатынасын жүзеге асырудың үш деңгейлі механизмі жөнінде [Алимбаев, 1992: 9–17; Алимбаев, 2020: 7–26; және т.б.].

жіктелді) [ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 6-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 11–12-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 13-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 15-п.; ҚР ОМА 64-қор. 1-тіз. 807-іс. 16–18-п.]³⁷. Осылайша аталмыш құрылымдар мен жергілікті қазақтардың арасынан сайланған жаңа лауазым иелері енді іс жүзінде қазақ елін, жерін отарлау мақсатына қызмет атқаруға мәжбүр болды [Жиреншин, 2000: 449–450]. Сөйтіп бір үлгіде тігіліп орыс билігі тарапынан сыйланған шапан киген қазақ шенеуніктердің жаңа категориясы қалыптасты.

Сонымен, біздің ойымызша, аталмыш өзгерістердің орнығу барысындағы жоғарыда аталған қиыншылықтары өз алдына, метрополия үшін өлкені отарлаудың мұндай өте оңтайлы іс-тәжірибесі империялық билікті осы екі «Ереженің» «реформаторлық» әлеуетін толық пайдалануға итермелеген сыңайлы. Ал 1886–1891 жылдары қабылданып жүзеге асырылған қос Ереже [Материалы по истории..., 1960. С. 352–380, 387–400] болса, бұлар, Нұрсан Әлімбайдың пікірінше, шынтуайтында жоғарыда аталған 1867–1868 жылдардағы Уақытша Ережелердің XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап түбегейлі әлеуметтік-экономикалық, саяси, институционалдық, тіпті геосаяси өзгерістердің контекстінде күшейтілген нұсқалары ғана болып табылады. Бір-бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы аталмыш Ережелердің қағидаларын жүзеге асыру барысында тиісті шаруашылық-экономикалық, институционалдық, саяси, ұйымдық, идеологиялық, инструменталдық механизмдері де орнықты. Мысалы, Қазақ өлкесін басқарудың жаңа әкімшілік-территориялық құрылымының енгізілуі, «әкімшілік ауыл», болыстық құрылым, осыған байланысты ауылнай, старшын, болыс, «жаңа би»³⁸ сынды жергілікті басқару институттарының орнығуы, рулық-шаруашылық территориялардағы «артық жерлерді» («излишки земель») анықтауға бағытталған әртүрлі экспедициялардың ұйымдастырылуы, Қоныс аудару басқармасының құрылуы және оның функциясының әсіресе П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасының жүзеге асырылу жылдары ерекше күшеюі және т.б. [Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Смагулов, 2021: 85–96; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095].

Казак-орыстарға қарағанда, крестьяндардың негізгі субъект ретіндегі орны мен рөлінің аталмыш уақытта алдыңғы позицияға шығуын төмендегі жайттармен түсіндіруге болады. Ең алдымен, империялық биліктің, сондай-ақ, саяси және интеллектуалдық топтардың өкілдері Қазақ жерін шаруашылық-экономика жолымен толық игеру ғана жаппай отарлауды тиімді жүзеге асырудың ең басты факторы болып табылатындығын жақсы түсінді. Осы қисын тұрғысынан, Ресейдің жоғарыда айтылған саясаткерлері дұрыс пайымдағандай, Қазақ өлкесінің ұланқайыр территориясын жаппай аграрлық отарлау жолымен экономикалық игеру бірінші кезекте крестьяндардың ғана қолынан келер еді. Өйткені:

– біріншіден, крестьяндар өздерінің туған отанында құлдықпен пара-пар крепостниктік кіріптарлықта болғандығына қарамастан Ресей экономикасының ауылшаруашылық секторындағы материалдық игілікті өндіретін бірден-бір өндіргіш күш ретіндегі субъектілік функциясын сақтап қалды. Бұлардың аграрлық инфрақұрылымды да жасақтайтын әрі ұқсатып ұстап тұратын үлкен өндірістік тәжірибе жинақтаған әлеуметтік күш болғаны сондықтан;

– екіншіден, орыс помещиктері мен дворяндарының адам төзгісіз ауыр кіріптарлығында болса да, крестьяндық бұқара «шынайы орыс рухы мен дәстүрін сақтайтын әлеуметтік-мәдени ортаны» қалыптастырды;

– үшіншіден, олар орыс этносының демографиялық құрылымында сан жағынан әжептәуір басымдығымен ерекшеленеді. Расында да, 1897 жылғы санақ бойынша, Ресей империясы

³⁷ Осы тұста айта кетер өкінішті гәп – мойын тұсының екі жағынан етекке тұтас жалғасқан позументтермен әдіптелген мұндай шапандарды отандық музейлерде күні бүгінге дейін ұлттық киім үлгісі ретінде қарастырылып жүр – авт. Тағы бір ескерер жайт – Қазақ өлкесіне орыс билігінің орныға бастауының институционалдық символы болып табылатын – келте хандар дәуірінің алғашқы кезеңінде-ақ қазақтың хандарына, сұлтандарына және билері мен рубасыларына империялық билік тарапынан қымбат сырт киім, жібек, пүліш (қатипа), әшекейленген қылыш, ақшалай сыйақы сияқты сыйлықтар беру немесе марапаттау рәсімдері орнықты. Түптеп келгенде бұл рәсімді империялық биліктің өктемдігінің символы ретінде қарастыруға болады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жоғарыда сөз болған орыс билігі тарапынан қазақ шенеуніктеріне шапан сыйлауды да аталмыш рәсімнің жалғасы деп бағамдаған жөн деп санаймыз. Алайда кейбір отандық зерттеушілер бұл рәсімді жоғарыда аталған қазақ бекзаттары өкілдерін патшалық билікке қызметке тартудың, осы арқылы жергілікті тұрғындарға билік жүргізудің құралы ретінде ғана қарастырып жүр [Ерофеева, Усманова, 2014: 643–668; Султанғалиева, 77–101; және т.б.]. Бұл пікірдің дұрыстығына еш күмән тумаса керек. Дейтұрғанымен орыс билігінің тарапынан қазақ зиялыларының, соның ішінде әсіресе орыс шенеуніктеріне айналғандарына жоғарыда аталған сыйлықтардың берілу рәсімі шынтуайтында метрополияның үстемдігінің символы да болып табылады – авт.

³⁸ 1867–1868 жылдары қабылданған Уақытша Ережелерге сәйкес жүзеге асырылған әкімшілік-территориялық реформалардың нәтижесінде іс жүзінде орыс билігі тағайындаған билерді қазақы ортада «жаңа билер» деп атайтын [Әлімбай, 2018: 10].

тұрғындарының 77%-ын крестьяндар құраған екен [9 февраля 1897 года состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи // govoritmoskva.ru]. Осы жайттарды барынша ескерген Ресейдің саяси және интеллектуалдық топтары өзіндік басқару жүйесі, шаруашылық құрылымы, шіркеулер мен мектептері және бар, сондықтан да, «шынайы орыс дәстүрін сақтаушы орта» болып табылатын қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларында пайда болған поселкілер, селолар, хуторлар сияқты крестьяндық қоныстарды Қазақ өлкесін орыстандырудың басты әлеуметтік-экономикалық және мәдени тораптарына айналдыруды көздеді. Осыған байланысты, жоғарыда айтылғандай, өлкені отарлаудың сан салалы, сан деңгейлі үрдісі субъектілерінің ішінде әсіресе крестьяндық отарлауға шешуші мән берілгендігі сондықтан [Остафьев, 1895: 6; Россия..., 1903: 153]. Бірақ бұдан казак-орыстардың қазақ өлкесін отарлау ісіндегі, соның ішінде аграрлық отарлау саласындағы да орны мен рөлі төмендеп кетті деген жаңсақ пікір тумаса керек. Жоғарыда айтылғандай, бұл әскери сословие «ұйымдасқан әскери күш», сондықтан да империяның отарлану үстіндегі қазақ жеріндегі ең «сенімді сүйеніш-тұғыры» ретінде өзіне әуел бастан жүктелген Қазақстанды түбегейлі бағындыру ісінің әскери қорғаны әрі қарсылық көрсеткен жергілікті тұрғындарды аяусыз жазалау функциясын атқара берді. Сан алуан деректерге қарағанда, XIX ғасырдың бас кезеңінде-ақ бір біріне үздіксіз жалғасып жатқан Оренбургская, Ишимская, Иртышская, Бухтарминская, Бийская деп аталатын ондаған қамалдардан, редуттардан, форпосттардан тұратын бекіністерді плацдарм ретінде пайдаланған казак-орыс әскери қосындары жазалаушы күш ретінде Қазақ өлкесінің әр аймағындағы жергілікті халықтың қарулы қарсылығының кез келген түрін аяусыз басып-жаншып отырды Гейнс, 1897: 27–30, 38–41, 45, 47, 48, 50–57, 115, 134–135, 139; Россия..., 1903: IV–V, 150–156, 176–177; Терентьев, 1906: 74–77, 89–91, 95–106, 203–205, 208–211, 228–229, 234, 259, 260, 261; Абдиров, 2000: 305–311, 328–337, 443–447; Мартин, 2012: 80–87; Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016; Абдиров, 2023: 22–26; және т.б.]. Демек казак-орыс әскери қосындары, оның жазалаушы іс-әрекеттері жоғарыда аталған отарлау үрдісінің төрт бағытын, соның ішінде крестьяндардың қазақ көшпелілерінің рулық-шаруашылық территорияларын империялық билік тарапынан «заңдастырылып» отырылған зорлықпен басып алу барысын да еш кедергісіз жүргізуге мүмкіндік берген әлеуетті фактор болды.

Сонымен қазақ жерін жаппай және түбегейлі жаулауға бірден-бір қабілетті корпоративтік субъект – крестьяндар екендігіне әбден көзі жеткен империялық билік осы әлеуметтік топтың ең көп легін Ресейдің ішкі губерниялары мен Сібірден Қазақ өлкесінің әр өңіріне қоныстандыру ісімен айналыса бастады. Орыс деректерінің бірінде төмендегідей мәлімет кездеседі: «1866 жылы Көкшетау уезіндегі Кривоенің немесе Саумалкөлдің (түпнұсқада «Саумал-куль». – авт.) жағасында Пермь және Тобольск губернияларынан шыққандар кішігірім қонысты жасақтады. Төрт жылдың ішінде сол қоныстағы үй-жайдың саны 50-ге дейін өсті. Әуелде келімсектер өздеріне ұнаған жерлерді таңдаған соң әлгі жерлерді қазақтардан жалға алды. Бірақ крестьяндар бұл жерлердің ежелгі иелері – қазақтардың келісімінсіз-ақ алдын ала тартып алып қоныстанып отырды. Осындай жолдармен иемденген жерлер жергілікті тұрғындардың (түпнұсқада – «туземные жители». – авт.) наразылығына қарамастан бірте-бірте крестьяндық инфрақұрылымдар орныққан ірі қоныстарға айналды [Памятная книжка Акмолинской..., 1909: 76]. Алайда, сан алуан деректерге қарағанда, Ресей билігі іс жүзінде аталмыш крестьяндық қоныстану мәселесімен XIX ғ. 80 жылдарының аяқ шенінен бастап кірісе алды [Остафьев, 1895: 1–62].

Солтүстік, солтүстік-шығыс және шығыс өңірлердің ішінде крестьяндар үшін өзінің топырағының құнарлылығымен және шөбінің шүйгіндігімен әсіресе ерекше тартымды аймақ, сөз жоқ, Ақмола облысы болды. XIX ғ. 80 жылдарының аяқ шеніне таман бір ғана Ақмола облысында крестьяндардың 21 қонысы пайда болған екен [История Казахстана..., 2000: 42].

Биліктің империялық менмендікпен астасқан аграрлық саясаты, идеологиясы һәм іс-тәжірибесінің нәтижесінде XIX ғ. 90 жылдарынан бастап дәл осы облысқа ағылған крестьяндардың легі күшейген үстіне күшейе түсті. Нәтижесінде өз бетімен орныққан крестьяндық қоныстардың саны әжептәуір өсті: көрнекі мысал ретінде XIX ғ. 90 жылдарының екінші жартысынан бергі уақытта бір ғана Ақмола облысында өз қалауынша орналасқан келімсектердің поселкелерінің саны 754-ке жеткендігін айтуға болады [Россия..., 1903: 161; Асфендияров, 1935: 158].

Сан алуан мәліметтерден тұратын деректер корпусына сүйенсек, келімсектердің қоныстануын және шаруашылығы мен тұрмысын дұрыс ұйымдастыру ісін жүйелі әрі мақсатты жүзеге асыру, шынтуайтына келгенде, XIX ғ. 90 жылдарының екінші жартысында әсіресе Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасын жүргізу кезеңінде ғана орындалды [Труды Частного Соперания..., 1907: 6–10;

Описание Тургайско-Уральского переселенческого района..., 1911; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095].

XIX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе осы жүзжылдықтың 90-жылдарының соңғы кезеңінен бері қарқындай түскен Қазақ өлкесін, соның ішінде қарастырылып отырған солтүстік және шығыс өңірлерін крестьяндық отарлаудың нәтижесінде тек 1906 жылғы мәлімет бойынша, крестьяндарды әсіресе қызықтырған бір ғана Ақмола облысындағы жалпы саны 830000 адамның 170000 Ресей губернияларынан қоныс аударған крестьяндар болды. Керісінше казак-орыстардың қоныс аудару динамикасы біршама төмендегені байқалады – олардың саны 110000 төңірегінен асқан жоқ [Переселение в Степной край..., 1906: 6–7]. Қазақ өлкесінің барлық өңірлеріне тән бұл үрдістің нәтижесінде 1897–1916 жылдар аралығында Далалық облыстарға Ресейден қоныс аударғандардың саны 1,14 млн. жеткен екен. Сөйтіп бұрнағы жылдары аталмыш қоныс аударғандардың көпшілігі болып келген казак-орыстарға қарағанда келімсек крестьяндар саны әлдеқайда арта түсті. Осылайша бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында Қазақстандағы байырғы қазақ тұрғындарының үлесі шамамен 82%-тен 67,2%-ке дейін төмендеді, керісінше орыстар мен украиндықтардың үлес салмағы едәуір артып, 28,5%-ға жетті. Соның ішінде қарастырылып отырған Ақмола облысына басым көпшілігі крестьяндар болып табылатын қоныс аударғандардың үлес салмағы жалпы көшіп келгендердің 62%-ын құрады [Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001: 246–255]. Сөйтіп 1917 жылғы әйгілі қазан төңкерісінің қарсаңында Қазақ жерінің 45 млн. десятинаға тең отарланған территориясының 30 млн. десятинасы орыс крестьяндарының иелігіне толық өтті. Бұл қазақтардың ежелден пайдаланып келген жерінің 28%-ын құрайды. Соның ішінде, 1896–1901 және 1907–1911 жылдар аралығында тиісінше Ф.А. Щербина және В. Кузнецов бастаған екі экспедицияның материалдарының негізінде «артық» жерлер болып саналған Ақмола облысы территориясының 13875540 десятина, ал Семей облысы бойынша – 9864400 десятина жерлерге орыс крестьяндары қоныс тепті [Швецов, 1926: 110]. Нәтижесінде аталмыш аймақтардағы демографиялық ахуалды үлкен өзгеріске ұшыратқан мұндай крестьяндардың (және Ресей империясынан ауып келген сословиелер мен әртүрлі әлеуметтік топтардың, сондай-ақ осы кезеңдегі басқа да келімсек этностардың) қоныс аудару үрдісінің салдары қазірге дейін айқын білініп отыр³⁹. Әлбетте келімсектердің құзырына өткен қазақ көшпелілерінің мұндай рулық-шаруашылық территорияларының байырғы топонимдік ландшафтының орынына орыстың квазитопонимдерінің зорлық-зомбылықпен орнығуы түсінікті жайт болса керек [Алимбай, 2024: 269–271.].

Осылайша, жоғарыда айтылғандай, орыс крестьяндарының Қазақ даласын отарлау ісінде негізгі әлеуметтік күш екендігін XIX ғ. екінші жартысынан бастап қана айқын сезінген Ресей билігі және империяның интеллектуалдық һәм саяси топтарының беделді өкілдері енді өлкеге қазақ жеріне крестьяндардың қоныс аударуын қамтамасыз етудің басты материалдық-техникалық алғышарты – «су жолдарын, тас және темір жолдарды жасап, ретке келтіруге» ерекше мән берді. Себебі аталмыш жобаларды жүзеге асыру, біріншіден, «...метрополия мен отар аймақтардың арасындағы байланысты күшейтіп, соңғысында славяндардың үстемдігін арттыруға» шексіз мүмкіндік берер еді [Живописная Россия..., 1885: 86; Живописная Россия..., 1884: 370]. Екіншіден, Ресей империясының шеткі аймақтарындағы орыстардың үлес салмағының ұлғаюы болашақта империяның ыдырауына деген қауіп-қатерді әжептәуір сейілтуге де себін тигізетін әлеуетті фактор болып табылады [Живописная Россия..., 1885: 86]. Үшіншіден, орыс зерттеушілері ашық айтқандай, қазақ жерін отарлау шекара маңындағы территорияның қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, дала көшпелілеріне қатысты империялық билікті орталықтандыра түсуге шексіз мүмкіндік ашады [Россия..., 1903: IV–V, 138–307].

³⁹Әлбетте бұл ретте СССР басшылығының волонтаристік шешімімен 1954 жылы басталған Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны республикадағы қазақтардың үлес салмағының күрт төмендегеніне алып келгендігін ерекше екшеп айта кеткен жөн. Республикалық Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2024 ж. мәліметтері бойынша солтүстіктегі төрт облыс (Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола және Павлодар) пен Астанада 4,3 млн адам тұрады. Осы демографиялық көрсеткіштің 60,2%-ын қазақтар (2,6 млн), орыстар 24,7%-ын (1 млн), қалғанын басқа ұлттардың өкілдері құрайды. Ал Қазақстанның шығысындағы екі облыс тұрғындарының (Абай және Шығыс Қазақстан облыстары) ұзын саны 1,3 млн адам, соның ішінде басым көпшілігін қазақтар (848 мың, пайызға шаққанда 63,5%) мен орыстарға (420 мың, 31,4%) тиесілі. Көріп отырғанымыздай, бұл аймақтар тұрғындарының едәуір көпшілігін қазақтар құрайды. Дегенмен қазіргі Қазақстанның батыс әрі оңтүстік облыстары ел-жұртының құрамындағы қазақтардың үлес салмағымен (орта есеппен оңтүстікте – 75–80 %-дан, ал батыста – 85–90 % – дан астам) салыстырғанда, Солтүстік және Шығыс Қазақстанда осы көрсеткіштің едәуір төмендеуі (60–65%) екендігін аңғаруға болады. Мұндай диспропорциялық көрсеткіштің себеп-салдарын жоғарыда ішінара айтылғандай, XIX ғ. екінші жартысынан, әсіресе аяғынан бастап Қазақстанның бұл аймақтардың жаппай крестьяндық отарлауға ұшырағандығымен түсіндіруге болады [Абылхожин, 2019; Численность населения по отдельным этносам..., 2024; Шілдебай, 2020: 569–571].

Сонымен XIX ғ. соңғы жылдары – XX ғ. алғашқы онжылдығы Қазақстанның отарлану тарихында өз алдына жеке кезең ретінде айырықша маңызды орын алады. Өйткені осы кезеңде Ресей империясының Қазақ елін отарлау саясаты, идеологиясы һәм іс-тәжірибесінде шешуші рөл атқарған крестьяндық отарлау үрдісінің ауқымы айырықша ұлғайып динамикасының еселене күшейген уақыты болды [Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023: 2075–2095; Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023: 7–40; және т.б.]. Нәтижесінде орыс билігі тарапынан көрсетілген он сан зорлық-зомбылықтың сұмдық салдары, жоғарыда атап көрсетілгендей, әсіресе Қазақстанның солтүстік және шығыс өңірлеріндегі этностардың ара салмағының күрт өзгеруіне әкеп соқты: Қазақстанның көп аймағында орыстардың үлес салмағы еселене түсіп Қазақ өлкесінің демографиялық құрылымында сан жағынан әжептәуір басымдыққа ие бола бастады. Мұндай этнодемографиялық ауытқушылық Қазақ жерінің ежелден орныққан топонимикалық ландшафтының да күрт өзгеруіне алып келді. Ресей империясының қазақ жерін отарлаудың зорлық-зомбылыққа негізделген мұндай саясаты қазақтар мен орыстардың өзара қарым-қатынастың шиеленісуінің басты себепкері болды. Ресей империясының отарлық биліктің ресми өкілдері осындай саясаттың болашақтағы ықтимал жағымсыз салдарына әкеліп соғатындығына ерекше назар аударғандықтары сондықтан болса керек [ҚР ОМА. 826-қ. 1-тіз. 64-іс. 1-парақтың к.б.]. Мұның ақыры және империялық биліктің тарапынан болған тағы басқа да жағымсыз жайттардың сұмдық салдары қазақтардың 1916 жылғы әйгілі ұлт-азаттық көтерілісіне ұласуға алып келгендігі сондықтан.

Қорытынды. Сонымен Қазақ өлкесін аграрлық отарлау казак-орыс, крестьяндық, әкімшілік және әскери деп аталатын төрт бағытта жүргізілді. Сан алуан (архивтік, ресми басылымдар, тарихи-этнографиялық, экстралингвистикалық және т.с.с.) мәліметтердің мазмұны мен өрбітілу логикасына зер салсақ, отарлаудың жоғарыда аталған төрт бағыттың алғашқы екеуінің бір-біріне өзара себеп-салдарлық байланыста қатар жүргендігін айқын аңғаруға болады. Совет дәуіріне дейінгі Ресейдің біраз басылымдарындағы мәліметтерге жүгінсек, Қазақ өлкесінің, әсіресе, батыс аймақтарының империямен іргелес жатқан кейбір жерлерінде әртүрлі себептермен өз елінде қылмыс жасаған орыс адамдарының XV ғасырдың соңғы кезінде-ақ қоныстана бастаған екен. XVI–XVIII ғасырлар бойы жалғасқан бұл үрдіс әжептәуір қарқындады және оның географиялық ауқымы кеңейе түсті: келімсектердің өз бетімен өлкенің батыс, солтүстік, шығыс өңірлеріне қоныс аудару жайты жиілей бастады. Осылайша жоғарыда аталған өңірлер ғана емес, империяның геосаяси стратегиялық жоспарында өзіндік айырықша орыны мен рөлі бар Қазақ өлкесінің оңтүстік-шығыс аймағында да казак-орыстар мен крестьяндардың, қоныстары пайда бола бастады. Ресми деректерде «еркін отарлаушылар» («вольные колонизаторы») деп аталатын мұндай адамдар қатарының басым көпшілігі крепостниктік құлдықтан құтылуды көздеген крестьяндар, туған ортасында қылмыс жасағандар, қайыршылар, сектанттар, жер аударылғандар, аз да болса кедейленген казак-орыстар және т.б. сияқты шете тобырлардан құралды. Үздік-создық сипаттағы XIX ғасыр мен 1917 жылдың аралығында еш толастамаған мұндай «еркін отарлаушылардың» негізгі қозғаушы күші әрі сан жағынан да басым болғаны крестьяндар екендігі түсінікті жайт болса керек.

Осы ретте «ұйымдасқан әскери күш» («организованная военная сила») ретінде аталмыш «еркін отарлаушылар» легінің алдыңғы шебінде жүріп, осы үрдіске дес берген әрі жол ашқан, сөз жоқ, казак-орыс әскери сословиесі болғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Сан алуан мәліметтер Ресей билігінің «Оралдың арғы жағындағы» («Зауралье») ұланғайыр территорияларда ежелден жасап келе жатқан ел-жұрттарды, соның ішінде Қазақ өлкесін түбегейлі бағындырудың өз заманында жан-жақты ойластырылған стратегиялық мақсат-мүддеге негізделген казак-орыс отарлау үрдісі XVII ғ. бастау алатындығын көрсетеді. Осы жайтқа байланысты Ертіс өзенінің оң жақ жағалауында және оған шендес орналасқан территорияларда салынған төмендегідей қамалдар шебі Қазақ өлкесін жаулау, соның ішінде крестьяндық отарлау тарихындағы елеулі оқиға-факторлар болды. Ресей империясының көрнекті қайраткерлерінің бірі генерал А.К. Гейнстің қисыны келіскен мәліметтеріне сүйенсек, жоғарыда аталған стратегиялық геосаяси жоспардың аясында 1670 жылы Омбы өзенінің Ертіске құяр сағасынан 50 версталық қашықтықта тұңғыш рет «Чернолуцкая» деп аталатын нығайтылған бекініс («укрепленный пункт») салынды; 2) 1716 ж. Омбы өзенінің Ертіске құяр тұсында Омбы («Омская»); 3) 1717 ж. «Ямышевская» (1715 ж. салынып, қалмақ әскери қосынының шабуылының нәтижесінде бұзылған бұл қамал 1717 ж. қалпына келтірілді); 4) 1718 ж. Семей («Семипалатинская»); 5) 1720 ж. Ертістің жоғарғы жағында тау арасынан шығып, далалық өңірге жалғасатын тұсына Өскемен («Усть-Каменегорская») деп аталатын қамалдар қатары бой көрсетті. Бұлар Ертіс шебін («Иртышская линия») құрады. Сонымен қатар 1752 ж. бастап небәрі үш жыл ішінде Покровская, Николаевская, Лебяжья, Полуденная, Пресногорьковская және Звериноголовская

деп аталатын Омбы қамалынан бастап Есіл («Ишимская») даласын кесіп өтетін Есіл қамалдар шебі («Ишимская линия») іске қосылды. Осы тұста көбінесе Ресей территориясы арқылы салынған аталмыш қамалдар шебі Батыс Сібір өңірінің тұрғындарын қорғау мақсатында деген желеумен салынып қана қойған жоқ. Сонымен бірге Қазақ өлкесін отарлау, соның ішінде крестьяндық отарлауды тиімді жүргізудің әскери әрі институционалдық іргелі факторы болғандығын айырықша атап өткен жөн. Сондай-ақ 1792 ж. бастап «Бұқтарма өзенінің Ертіске құяр тұсынан жоғары үш версталық қашықтықта» бой көтерген Бұқтарма («Бухтарминская») қамалы казак-орыс бекеттерін Ертістің жоғарғы ағысынан Нарым өзенінің оң жақ жағалауына дейін салуға мүмкіндік берді. Кейін осы аталған бекеттер шебі Кіші Нарымның («Малая Нарымка») Нарым өзеніне құяр сағасына дейін жалғасты. Тарихта Бұқтарма шебі («Бухтарминская линия») деп аталатын бұл қамалдар қатары да Қазақстанды жаулау барысында айырықша орын алады. Сөйтіп, А.К. Гейнс деп айтқандай, жоғарыда аталған Есіл («Ишимская линия»), Ертіс («Иртышская линия»), Бұқтарма («Бухтарминская линия») шептері Орынбор өлкесіндегі Орынбор қамалдар шебі («Оренбургская линия») және Бие қамалдар шебімен («Бийская линия») бірге Батыс Сібірді оңтүстіктен, ал еуропалық Ресейді шығыстан, яғни Қазақ өлкесінен бек мүмкін қауып-қатерден қорғайтын қамалдар, редуттар, форпосттардың бірыңғай қатарын құрды. Әлбетте, Қазақ өлкесін, оның жергілікті тұрғындарын отарлаудың ащы тарихи тәжірибесі айқын айғақтағандай осы қамалдар шептерінің функциясы тек қорғаныспен ғана шектелмей, Қазақстан территориясын империялық экспансиялау, соның ішінде крестьяндық отарлауды қамтамасыз ететін әскерилендірілген плацдармдар болғандығы еш шүбәсіз жайт болса керек.

Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – Ресей билігі әуел бастан-ақ казак-орыс сословиесін империяның мүддесіне қарсылық көрсеткендерді жазалаушы «құрал» ретінде ғана емес, негізгі аграрлық өндіргіш күштердің біріне айналдыруға барынша тырысып бақты. Бірақ биліктің бұл әрекетінен еш нәтиже шықпады. Осылайша осы жүзжылдықтың 70-жылдарының басында орыс крестьяндары іс жүзінде Қазақ өлкесін аграрлық отарлау үрдісінің жетекші субъектісіне айналды. Осыған байланысты бұған дейін бейберекет (стихиялық) сипатта жүрген крестьяндық отарлау енді біршама ұйымдасқан сипатқа ие болды. Бұл ретте империялық билік пен оның жергілікті құрылымдары үлкен ұйымдық және институционалдық (құқықтық және келімсектердің қоныс аударуын және қоныстануын ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралар және т.б.) жұмыстар атқарды. Осы тұста әйгілі Ф.А. Щербинаның экспедициясы (1896–1901 ж.) мен В.К. Кузнецовтың қайтадан жүргізген экспедициялық зерттеуінің (1907–1911 ж.) нәтижесінде жергілікті тұрғындардың рулық-шаруашылық территорияларынан анықталған «артық жерлердің» («излишки земель») крестьяндарды қоныстандырудың құқықтық және экономикалық негіздемесі әрі практикалық құралына айналғандығын айырықша атаған ләзім. Осы айтылған қисын тұрғысынан Қазақ өлкесін, соның ішінде қарастырылып отырған сол кездегі Ақмола және Семей облыстарының территорияларын крестьяндық отарлау барысының қарқынының күшейе түсуі де, географиясының әлдеқайда ұлғаюында да 1906 жылы империялық үкіметтің басшылығына келген П.А. Столыпиннің әйгілі аграрлық реформасы шешуші рөл атқарғандығын айырықша атап өткен жөн. Сонымен бірге XIX ғасырдың екінші жартысынан бері орыс крестьяндарының қазақтың шаруашылық территорияларына зорлықпен қоныстану барысы сол территориялардың топонимдік ландшафтының міндетті түрде орыстануымен аяқталып отырды. Өйткені мұндай басып алған жерлерге орыстың квазитопонимдерінің орнығуы, сайып келгенде, бұл жерлердің ендігі иелері крестьяндар екендігін символдық тілмен айғақтау болып табылады.

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq Memleuetтік arhivі [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

Әдебиеттер

Абдиров, 2023 – Абдиров М.Ж. Из истории военно-казачьей колонизации Казахстана (XVI – начало XX вв.). Избранные труды. Т. I. Алматы: ИП «Радуга», 2023. 272 с.

Абдиров, Аубакирова, Бижигитова, Каженова, 2016 – Абдиров М.Ж., Аубакирова Х.А., Бижигитова К.С., Каженова Г.Т. Сибирское казачество и казахи Степного края в XVIII-XIX вв. Астана: Мастер ПО, 2016. 373 с.

Акишев, Аргынбаев, Алимбаев, 1990 – *Акишев К.А., Аргынбаев Х.А., Алимбаев Н.* Археологическое и этнографическое изучение Казахстана // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 48–60.

Александр Константинович Гейнс, 1897 – *Александр Константинович Гейнс* // Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т. 1. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. С. 3–20.

Алимбаев, 1988 – *Алимбаев Н.* Изучение теоретико-методологических вопросов этнической истории в современной зарубежной этнологии в 80-е годы // Общественные науки. Зарубежная литература. Вопросы этногенеза в современных зарубежных исследованиях. Реферативный сборник. Вып. 27. Алма-Ата: Наука, 1988. С. 4–9.

Алимбаев, 1990 – Алимбаев Н. Изучение истории Казахстана (историческая литература 20-х – середины 30-х гг.) // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.). Очерки становления и развития. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С. 61–92.

Алимбай, 1992 – *Алимбай Н.* О механизме реализации отношений собственности в кочевом обществе казахов // Маргулановские чтения-92: сборник материалов научной конференции. Москва: Наука, 1992. Ч. 1. С. 9–17.

Алимбай, 2015 – *Алимбай Н.А.* Российская историография Казахстана досоветского периода как историко-этнографический источник. Введение в проблематику // История и культура казахов Западного Казахстана в российской историографии XIX – 20–30 гг. XX века / Научн. ред. Н. Алимбай. Атырау: Ағатай, 2015. Т. 2. С. 5–31.

Алимбай, 2020 – *Алимбай Н.А.* Семипокроленная экзогамная структура «жетіата» как община-социум (к проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников) // *Turkic Studies Journal*. 2020. Vol. 23. № 4. С. 7–26.

Алимбай, 2024 – *Алимбай Н.А.* Русификация традиционного топонимического ландшафта как направление и завершающий акт крестьянской колонизации Казахского края (вторая половина XIX в. – 1917 г.) // Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Актуальные проблемы этнологии, антропологии и музеологии на евразийском пространстве: традиции и инновации», посвященная 90-летию университета и 70-летию члена-корреспондента Национальной академии наук высшей школы Казахстана, доктора исторических наук, профессора Калыш Аманжол Боранбайұлы. Алматы: Қазақ университеті, 2024. С. 269–271.

Алимбай, Кабульдинов, Смагулов, 2023 – *Алимбай Н.А., Кабульдинов З.Е., Смагулов Б.К.* Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906–1917 гг.) // *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. С. 7–40.

Алимбай, Орынбаева, 2019 – *Алимбай Н.А., Орынбаева Г.У.* Традиционный казахский аул в трудах Российских ученых (конец XIX – начало XX вв.) // *Bulye Gody*. 2019. № 51 (1). С. 337–347.

Алимбай, Смагулов, 2020 – *Алимбай Н.А., Смагулов Б.К.* Коренные изменения традиционной системы землепользования у казахов-кочевников в контексте колониальной политики Российской империи (конец XIX – начало XX вв.): факторы и последствия // *Bulye Gody*. 2020. № 58 (4). С. 2765–2776.

Алимбай, Смагулов, 2021 – *Алимбай Н.А., Смагулов Б.К.* Вклад российских исследователей в сбор и изучение материалов по обычному праву казахов (конец XVIII – начало XX вв.) // *Bulye Gody*. 2021. № 16 (1). С. 85–96.

Алимбай, Фазылжанова, Смагулов, Рысберген, 2023 – *Алимбай Н.А., Фазылжанова А.М., Смагулов Б.К., Рысберген К.К.* Усиление крестьянской колонизации Казахского края в период Столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.) // *Bulye Gody*. 2023. № 18(4). С. 2075–2095.

Ануфриева, 1926 – *Ануфриева Т.И.* Казахское хозяйство по районам // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР / Под ред. С.П. Швецова. Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 115–166.

Асфендияров, 1935 – *Асфендияров С.Д.* История Казахстана (с древнейших времен). Т. 1. Алма-Ата: Қазақстан өлкелік баспасы, 1935. 262 с.

Әлімбай, Қақабаев, Смагулов, 2024 – *Әлімбай Н., Қақабаев Б.С., Смагулов Б.К.* Қазақтың ежелгі ас-тағам жүйесінің тарихи этнографиясы (XVIII – Советтік кезеңнің алғашқы онжылдығы) // *Отан тарихы*. 2024. № 27 (4). 829–870-б.

Большакова, 2022 – *Большакова О.В.* [Рецензия на книгу:] Кемпбелл Ян. Знание и окраины империи. Казахские посредники и российское управление в Степи, 1731–1917. Санкт-Петербург: Academic Studies, 2022. 391 с.

Букейхан, 1927 – *Букейхан А.* Казаки Адаевского уезда // Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. Ленинград: АН СССР, 1927. С. 58–82.

Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* [«Киргиз-кайсақ»] Судьба киргизского землепользования // В мире мусульманства. 1911. № 27. 21 октября (3 ноября) // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-том. Астана: Алаш-Орда, 2018. С. 335–338.

Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Отчуждение киргизских орошаемых пашен // Сибирские вопросы. Санкт-Петербург, 1908. № 16. С. 14–20 // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VI-том. Астана: Алаш-Орда, 2018. С. 237–241.

- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Группы, расположенные на арендованной земле // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 186–257-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Казахи и переселенцы // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 552–554-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Нашествие «тавричан» в Сибирь // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 311–313-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Общинно-аульные группы, расположенные на правом берегу Иртыша // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 167–185-б.
- Букейханов, 2018 – *Букейханов А.* Общины и аулы, зимующие на пастбищах общего пользования // *Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-т. 1909–1914 / Құраст. Сұлтанхан Жүсіп (Аққұлы).* Астана: Алашорда, 2018. 257–264-б.
- Венюков, 1873 – *Венюков М.* Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К, 1873. 79 с.
- Волкова, 2000 – *Волкова Т.П.* Аграрная политика самодержавия. Правительственный курс на массовую земельную колонизацию // *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3.* Алматы: Атамұра, 2000. С. 426–427.
- Волкова, 1988 – *Волкова Т.П.* К изучению и использованию данных дореволюционной бюджетной статистики казахских хозяйств // *Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период) / Сост. Н. Алимбаев, Т.П. Волкова.* Алма-Ата: Наука, 1988. С. 171–190.
- Вялов, 1931 – *Вялов О.С.* Гидрогеологические исследования степной полосы к югу от р. Эмбы и северной части Устьурта // *Труды Главного геолого-разведочного управления.* Москва; Ленинград: ГПРУ, 1931. 26 с. С картой
- Вялов, 1934 – *Вялов О.С.* Колодцы и источники Устьурта // *Известия Государственного географического общества.* 1934. Т. 66. № 1. С. 146–175.
- Галузо, 1965 – *Галузо П.В.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. / Под ред. С.М. Дубровского. Алма-Ата: Наука, 1965. 347 с.
- Гейнс, 1897 – *Гейнс А.К.* Дневник 1865 года. Путешествие по киргизским степям // *Собрание литературных трудов Александра константиновича Гейнса.* Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. С. 179–589.
- 9 февраля 1897 года., 2025 – 9 февраля 1897 года состоялась первая Всеобщая перепись населения Российской империи. URL: govoritmoskva.ru
- Живописная Россия., 1885 – *Живописная Россия. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова.* Т. X. Русская Средняя Азия. Санкт-Петербург; Москва: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.
- Жиеналина, 2006 – *Жиеналина И.С.* XIX ғасырдың екінші жартысы – 1917 ж. аралығында патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауы: тарихнамалық зерттеу: Тарих ғыл. канд. автореф. Алматы, 2006. 34 с.
- Жиреншин, 2006 – *Жиреншин К.А.* Административно-политические реформы 60–90 -х годов XIX в. в Казахстане // *История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 3.* Алматы: Атамұра, 2000. С. 447–468.
- Ибраев, 1995 – *Ибраев С.И.* Переселенческая политика царизма и изменение демографической ситуации в Северном Казахстане (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Алматы, 1995. 23 с.
- История Казахской ССР., 1949 – *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней) / 2-е изд., исправл. и доп.; под ред. И. Омарова и А.М. Панкратовой.* Алма-Ата: Гостип., 1949. Т. 1. С. 432.
- История Казахстана., 2000 – *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 766 с.
- Казаки, 1927 – *Казаки. Антропологические очерки / Под ред. С.С. Руденко.* Л.: Изд. АН СССР, 1927. 223 с. 2 карты, 27 фотографий, 15 графиков; *Казаки. Антропологические очерки / Под ред. С.С. Руденко.* Ленинград: Изд. АН СССР, 1927. 273 с. 40 фотографий, 2 карты, 62 рисунка в тексте.
- Казаки, 1930 – *Казаки. Сборник статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции Академии наук СССР, исследование 1927 г. / Под ред. С.С. Руденко.* Л.: АН СССР, 1930. 334 с.
- Казахско-русские отношения., 1964 – *Казахско-русские отношения в XVIII – XIX веках (1771–1867 годы) (Сборник документов и материалов).* Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.
- Каймулдинова, 1998 – *Каймулдинова К.Д.* Қазақтардың табиғатты пайдалану және қорғау дәстүрлерінің топонимикалық аспектілері: геогр. ғыл. канд... дисс. Алматы, 1998. 140 с.
- Калимолдина, 2023 – *Калимолдина Ж.А.* Переименование населенных пунктов Восточно-Казахстанской области в 1900–1917 гг. Как нарушение устойчивости топонимической системы // *Genesis: исторические исследования.* 2023. № 4. С. 91–100.
- Каталог карт., 2023 – *Каталог карт по истории и культуре Великой степи (древность, средневековье, новое время) / Абусейтова М.Х., Табынбаева З.С., Шаймарданова Н.Ж., Жугенбаева Г.С., Қинаят Б., Жумагулов К.Т., Ужкенов Е.М., Ошан Ж., Оспанов Н., Белгожа Е.К., Султанғалиева Г.С., Медерова Д.Е., Каримова З.К., Карасова С.* Алматы: Шығыс пен Батыс, 2023. 284 с.

- Кауфман, 1905 – *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1905. IX + 349 + 83 с.
- Кауфман, 1908 – *Кауфман А.А.* Русская община в процессе ее зарождения и роста. Москва: Тип. Тов-ва И.Д.Сытина, 1908. XVI + 455 с.
- Кокоулин, 1907 – *Кокоулин П.* Ход переселения, водворения и хозяйственного устройства переселенцев в Тургайской области // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 208–221;
- Крестьянин, 1986 – *Крестьянин* // Этимологический словарь русского языка в 4 томах / Авт.-сост. М. Фасмер.; пер. с нем., изд. 2-е. Москва: Прогресс, 1986. Т. II. С. 374.
- Ксенжик, 2015 – *Ксенжик Г.Н.* Историческая география степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Монография. Алматы: Айғаным, 2015. 406 с., 3 картосхемы.
- Ксенжик, 2020 – *Ксенжик Г.Н.* Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX в.: в контексте формирования государственных границ. Монография. Алматы: N-Press, 2020. 376 с.
- Ксенжик, Карин, 2023 – *Ксенжик Г.Н., Карин Е.Т.* Сводный каталог географических материалов по истории Казахстана XVII – начала XX вв. Алматы: N-Press, 2023. 495 с.
- Ларин, 1926, – *Ларин И.В.* Некоторые итоги анализа норм земельного надела, установленные экспедицией Ф.А. Щербины в Кокчетовом, Актюбинском и Каркаралинском уездах // *Казакское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР* / Под ред. С.П. Швецова Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 167–186.
- Ленин, 1968 – *Ленин В.И.* Переселенческий вопрос // *Полное собрание сочинений* / 5-е изд. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1968. С. 325–336.
- Логутов, 1929 – *Логутов Н.А.* Очерк родового и распространение основных казакских родов на территории бывшей Семипалатинской губернии (с картой) // *Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана (бывший Семипалатинский отдел Государственного Русского географического общества)*. Семипалатинск, 1929. Т. 1. Вып. XVIII. С. 34–48.
- Любавский, 1909 – *Любавский М.К.* Историческая география России в связи с колонизацией. Курс, читанный в Московском университете в 1908–1909 гг. Москва: Типо-лит. И.И. Любимого, 1909. 304 с.
- Малтусынов, 2006 – *Малтусынов С.Н.* Аграрный вопрос в Казахстане и Государственной думе России 1906–1917 гг. (Социокультурный подход). Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 332 с.
- Мартин, 2012 – *Мартин Вирджиния.* Закон и обычай в Степи: казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке. Алматы: Центр операт. печати КазАТиСО, 2012. 282 с.
- Масанов, 1995 – *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы «Социвест»; Москва «Горизонт», 1995. 320 с.
- Масанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001 – *Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С.* История Казахстана. Народы и культуры. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 600 с.
- Мацкевич, 1929 – *Мацкевич Н.Н.* Сравнительная длина кочевков казахского населения бывшей Семипалатинской губернии (с картой) // *Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана (бывший Семипалатинский отдел Государственного Русского географического общества)*. Семипалатинск, 1929. Т. 1. Вып. XVIII. С. 1–33.
- Муканов, 1974 – *Муканов М.С.* Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата: Наука, 1974. 200 с.
- Муканов, 1991 – *Муканов М.С.* Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 64 с.
- Остафьев, 1895 – *Остафьев В.* Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // *Записки ИРГО*. Кн. XVIII Вып. I. Омск: Тип. окр. Штаба, 1895. С. 1–62.
- Павлов, 2010 – *Павлов К.А.* Русское географическое общество: история и современность // *Современные проблемы сервиса и туризма*. 2010. № 1. С. 4–8.
- Переселение в Степной край., 1906 – Переселение в Степной край в 1906 г. (области Акмолинская и Семипалатинская). Санкт-Петербург: Изд. Переселенч. упр-ния, 1906. Вып. XXVII. 61 с.
- Переселение в Степной край., 1907 г. – Переселение в Степной край в 1907 году. Справочная книга о переселении в области Тургайскую, Уралскую, Акмолинскую и Семипалатинскую. С картой переселенческих участков. Вып. XXXVII. Санкт-Петербург: Изд. Переселенческого управления, 1907. 167 с.
- Петропавловский, 2007 – *Петропавловский Н.* Очерк землевладения // *Вопросы землепользования в казахской этнографии*. Астана: Алтын кітап, 2007. С. 36–55.
- Полочанский, 1926 – *Полочанский Е.А.* За новый аул-кстау. Москва: Изд. Казахского предст-ва, 1926. 38 с.
- Прошлое Казахстана., 1935 – Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.) / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. Алма-Ата: Казакское краев. изд-во; Москва, 1935. 300 с.
- Прошлое Казахстана., 1936 – Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 2 / Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. Алма-Ата: Казакское краев. изд-во; Москва, 1936. 293 с.

Ремнев, 2001 – *Ремнев А.В.* У истоков российской имперской геополитики: азиатские «пограничные пространства» в исследованиях М.И. Венюкова // Исторические записки. Москва: Наука, 2001. Т. 4 (122). С. 344–369.

Ремнев, 2008 – *Ремнев А.В.* Как «чужая» земля становилась «русской»: народное и историческое сознание в имперских стратегиях «обрусения» азиатских окраин // Культура русских в археологических исследованиях. Омск: Апельсин, 2008. С. 27–38.

Ремнев, 2010 – *Ремнев А.В.* Империя расширяется на восток: «топонимический национализм» в символическом пространстве Азиатской России XIX – начала XX в. // *Ofiary Imperium – Imperia jako ofiary*. 44 spojrzzenia = Imperial Victims – Empires as Victims. 44 views / ed. A. Nowak. Warszawa, 2010. С. 153–168.

Ремнев, 2011 – *Ремнев А.В., Суворова Н.Г.* «Русское дело» на азиатских окраинах: «русскость» под угрозой или «сомнительные культуртрегеры» // Изобретение империи: языки и практики. М.: Новое издательство, 2011. С. 152–222.

Речь главноуправляющего., 1907 – Речь главноуправляющего землеустройством и земледелием князя Б.А. Васильчикова в комиссии Государственной Думы 5 декабря 1907 года // Вопросы колонизации. 1907. № 2. С. 418–425.

Родовые схемы, 1905 – *Родовые схемы* // МКЗ. Семипалатинская область. Усть-Каменогорский уезд. Т. IX. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1905. С. 54–66.

Родословные схемы, 1902 – *Родословные схемы* // МКЗ. Акмолинская область. Омский уезд. Т. XI. Омск: Тип. Штаба Сиб. военного округа, 1902. С. 43–44.

Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда, 1907 – *Родословные схемы киргиз Акмолинского уезда* // МКЗ. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Т. III. Ч. 1. Поаульные таблицы. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва Худ. печати, 1907. С. 125–141.

Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда, 1909 – *Родословные схемы киргиз Зайсанского уезда* // МКЗ. Семипалатинская область. Зайсанский уезд. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1909.

Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда, 1905 – *Родословные схемы киргиз Каркаралинского уезда* // МКЗ. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. «Тов. худ. печати», 1905. С. 155–167.

Российские экспедиции., 2008 – *Российские экспедиции* в Центральную Азию в конце XIX – начале XX в. Санкт-Петербург: Славия, 2008. 244 с.

Россия., 1903 – *Россия.* Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. 448 с.

Россия., 1903 – *Россия.* Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под общ. рук. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. XIX. Туркестанский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1913. 864 с.

Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1910. 66 с.

Рябоконь, 1926 – *Рябоконь В.К.* К вопросу о советизации казахского аула // Красный Казакстан. 1926. № 1. С. 54–58.

Свод МКЗ., 1906 – *Свод МКЗ*, собранных и разработанных экспедицией по исследованию степных областей. Санкт-Петербург: Тип. «Тов-ва Худож. Печати», 1906. Т. XIII. Вып. 1-й. XI + 322 с.

Седельников, Букейханов, Чадов, 1903 – *Седельников А.Н., Букейханов А.Н., Чадов С.Д.* Исторические судьбы Киргизского края и его культурные успехи // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург, 1903. С. 139–175.

Седельников, 1907 – *Седельников Т.И.* Борьба за землю в Киргизской степи. Санкт-Петербург: Дороватовский и Чарушников, 1907. 88 с.

Соколовский, 1926 – *Соколовский В.Г.* Казахский аул. Ташкент: ЦСУ КазАССР, 1926. 49 с.

Спасский, 1820 – *Спасский Г.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // Сибирский вестник. 1820. Ч. 9. 152 с.

Сулейменов, 1963 – *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907 гг.). Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1963. 412 с.

Сулейменов, Басин, 1981 – *Сулейменов Б., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XX в. Алма-Ата: Наука, 1981. 247 с.

Терентьев, 1906 – *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. С картами и планами. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. 510 с.

Тогжанов, 1926 – *Тогжанов Г.* О казахском ауле. Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1926. 70 с.

Сулейменов, 1934 – *Сулейменов Б.* Казахский колониальный аул. Москва: Тип. газ. «Правда», 1934. 112 с.

Токмурзаев, 209 – *Токмурзаев Б.С.* Колонизация Степного края в общественно-политическом дискурсе второй половины XIX – начала XX в. // Вестник Томского государственного университета. 2019. № 438. С. 163–171.

Труды Частного Сопещения, 1907 – *Труды Частного Сопещения*, созванного 20 мая 1907 года Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах Киргизов Степного края. Печатается по распоряжению Степного генерал-губернатора. Омск: 1907. 93 с.

Тынышпаев, 1925 – *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Вост. отдел. Кирг. гос. изд-ва, 1925. 78 с.

Хворостанский, 1907 – *Хворостанский П.* Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 53–104.

Численность населения..., 2024 – Численность населения по отдельным этносам Республики Казахстан. На начало 2024 года. Сер. 18. Демографическая статистика. Дата релиза: 22.04.2024. Астана, 2024. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/157456/>.

Чиркин, 1907 – *Чиркин Г.* Землеустройство киргиз в связи с колонизацией степи // *Вопросы колонизации*. 1907. № 2. С. 44–68.

Чиркин, 1907 – *Чиркин Г.* К вопросу о происхождении земельной общины в Сибири // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 105–111.

Чулошников, 1924 – *Чулошников А.П.* Очерки по истории казак-киргизского народа. В связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 г. Оренбург: Киргосиздат, 1924. 291 с.

Шахматов, 1963 – *Шахматов В.Ф.* Историография Казахстана (изучение истории Казахстана в конце XIX – начале XX в.) // *Очерки истории исторической науки в СССР*. Москва: Наука, 1963. Т. 3. С. 751–760.

Швецов, 1926 – *Швецов С.П.* Переселенческая колонизация // *Казакское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях*. Материалы к выработке норм земельного устройства в КазАССР / Под ред. С.П. Швецова. Ленинград: Тип. Акад. художеств, 1926. С. 106–114.

Шкапский, 1907 – *Шкапский О.* На рубеже переселенческого дела (с картой) // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 112–137.

Шуман, 1907 – *Шуман Н.* К вопросу об устройстве и колонизации Сибири // *Вопросы колонизации*. 1907. № 1. С. 3–18.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Бюджетная статистика // *Труды Императорского Вольного экономического общества* (издается с 1766 г.). Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1902. С. 373–385.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Исследования степных областей // *Труды Императорского Вольного экономического общества*. 1902. № 3. С. 321–339.

Щербина, 1902 – *Щербина Ф.А.* Подворно-санитарные переписи // *Труды Императорского Вольного экономического общества* (издается с 1766 г.). Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1902. С. 386–393.

Aktay, 2017 – *Aktay Sonnur.* Sovyet ideolojisinin Kazakistan toponimlerine yansması // *İdil*. 2017. Cilt. 6. Sayı. 38. Sf. 2685–2693.

Barandov, 1940 – *Barandov G.* Stolypindjk reaksi. Alma-Ata, 1940. 27-b.

Campbell, 2020 – *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell Univ. Press, 2017. 273 p. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2020.01.012>. С. 69–79.

References

9 fevralya 1897 goda., 2025 – 9 fevralya 1897 goda sostoyalas pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossyskoy imperii [On February 9, 1897, the first general population revolution of the Russian Empire took place] / URL: govoritmoskva.ru [In Rus.]

Abdirov, 2023 – *Abdirov M.Zh.* Iz istorii voyenno-kazachyey kolonizatsii Kazakhstana (XVI – nachalo XX vv.). Izbrannye Trudy [From the history of military-Kazakh colonization of Kazakhstan (16th – early 20th centuries). Selected works]. T. I. Almaty: IP «Raduga», 2023. 272 p. [In Rus.]

Abdirov, Aubakirova, Bizhigitova, Kazhenova, 2016 – *Abdirov M.Zh., Aubakirova Kh.A., Bizhigitova K.S., Kazhenova G.T.* Sibirskoye kazachestvo i kazakhi Stepnogo kraya v XVIII-XIX vv. [Siberian Cossacks and Kazakhs of the Steppe Region in the 18th-19th centuries]. Astana: Master PO, 2016. 373 p. [In Rus.]

Akischev, Argynbayev, Alimbayev, 1990 – *Akischev K.A., Argynbayev N.* Arkheologicheskoye i etnograficheskoye izucheniye Kazakhstana [Arkheological and ethnographic studies of Kazakhstan]. *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960 gg.). Ocherki stanovleniya i razvitiya*. Alma-Ata: Gylym, 1990. Pp. 48–60. [In Rus.]

Aktay, 2017 – *Aktay Sonnur.* Sovyet ideolojisinin Kazakistan toponimlerine yansması [The influence of Soviet ideology on the toponymy of Kazakhstan]. *İdil*. 2017. Cilt. 6. Sayı. 38. Pp. 2685–2693. [In Tur.]

Aleksandr Konstantinovich Geyns, 1897 – Aleksandr Konstantinovich Geyns [Aleksandr Konstantinovich Geyns]. *Geyns A.K. Sobraniye literaturnykh trudov*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1897. Pp. 3–20. [In Rus.]

Alimbay, 1992 – *Alimbay N.* O mekhanizme realizatsii otnosheny sobstvennosti v kochevom obshchestve kazakhov [On the mechanism of realizing property relations in a Kazakh nomadic community]. *Margulanovskiyechteniya-92: sbornik materialov nauchnoy konferentsii*. Moskva: Nauka, 1992. Ch. 1. Pp. 9–17. [In Rus.]

Alimbay, 2020 – *Alimbay N.A.* Semipokolennaya ekzogamnaya struktura «zhetia» kak obshchina-sotsium (k probleme sovpadeniya roda i obshchiny u kazakhov-kochevnikov) [Semi-generational exogamous structure zhetia" as a community-society (to the problem of the coincidence of clan and community in Kazakh-Kochevniks)]. *Turkic Studies Journal*. 2020. Vol. 23. № 4. Pp. 7–26. [In Rus.]

Alimbay, 2024 – *Alimbay N.A.* Rusifikatsiya traditsionnogo toponimicheskogo landshafta kak napravleniye i zavershayushchy akt krestyanskoy kolonizatsii Kazakhskogo kraya (vtoraya polovina XIX v. – 1917 g.) [Russification of traditional topographical land as a management and conservation measure of peasant colonization of the Kazakh region (second half of the 19th century – 1917)]. *Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii na temu «Aktualnye problemy etnologii, antropologii i muzeologii na evraziyskom prostranstve: traditsii i innovatsii», posvyashchennaya 90-letiyu universiteta i 70-letiyu chlena-korrespondenta Natsionalnoy akademii nauk vysshey shkoly Kazakhstana, doktora istoricheskikh nauk, professora Kalysh Amanzhola Boranbayuly*. Almaty: Qazaq universiteti, 2024. Pp. 269–271. [In Rus.]

Alimbay, Fazylzhanova, Smagulov, Rysbergen, 2023 – *Alimbay N.A., Fazylzhanova A.M., Smagulov B.K., Rysbergen K.K.* Usileniye krestyanskoy kolonizatsii Kazakhskogo kraya v period Stolypinskoy agrarnoy reformy (1906–1917 gg.) [Strengthening of peasant colonization of the Kazakh region during the Stolypin agrarian reform (1906–1917)]. *Bylye Gody*. 2023. 18(4). Pp. 2075–2095. [In Rus.]

Alimbay, Kabuldinov, Smagulov, 2023 – *Alimbay N.A., Kabuldinov Z.E., Smagulov B.K.* Voprosy krestyanskoy kolonizatsii Stepnogo kraya v Gosudarstvennoy dume Rossyskoy imperii (1906–1917 gg.) [Questions of the peasant colonization of the Steppe region in the State Duma of the Russian Empire (1906–1917)]. *Turkic Studies Journal*. 2023. № 3. Pp. 7–40. [In Rus.]

Alimbay, Orynbayeva, 2019 – *Alimbay N.A., Orynbayeva G.U.* Traditsionny kazakhsky aul v trudakh Rossyskikh uchenykh (konets XIX – nachalo XX vv.) [Traditional Kazakh village in Russian student labor (19th – early 20th century)]. *Bylye Gody*. 2019. № 51 (1). Pp. 337–347. [In Rus.]

Alimbay, Smagulov, 2020 – *Alimbay N.A., Smagulov B.K.* Korennye izmeneniya traditsionnoy sistemy zemlepolzovaniya u kazakhov-kochevnikov v kontekste kolonialnoy politiki Rossyskoy imperii (konets XIX – nachalo XX vv.): faktory i posledstviya [Fundamental changes in the traditional land use system of the Kazakh-Traditionalists in the context of the colonial policy of the Russian Empire (late 19th – early 20th centuries): factors and consequences]. *Bylye Gody*. 2020. № 58 (4). Pp. 2765–2776. [In Rus.]

Alimbay, Smagulov, 2021 – *Alimbay N.A., Smagulov B.K.* Vklad rossyskikh issledovateley v sbor i izucheniye materialov po obychnomu pravu kazakhov (konets XVIII – nachalo XX vv.) [Contribution of Russian researchers to the collection and study of materials according to the common Kazakh law (18th – early 20th century)]. *Bylye Gody*. 2021. № 16 (1). Pp. 85–96. [In Rus.]

Alimbayev, 1988 – *Alimbayev N.* Izucheniye teoretiko-metodologicheskikh voprosov etnicheskoy istorii v sovremennoy zarubezhnoy etnologii v 80-e gody [Studies of theoretical and methodological issues of ethnic history in modern foreign ethnology in the 80s]. *Obshchestvennye nauki. Zarubezhnaya literatura. Voprosy etnogeneza v sovremennkh zarubezhnykh issledovaniyakh. Referativny sbornik*. Vyp. 27. Alma-Ata: Nauka, 1988. Pp. 4–9. [In Rus.]

Alimbayev, 1990 – *Alimbayev N.* Izucheniye istorii Kazakhstana (istoricheskaya literatura 20-kh – serediny 30-kh gg.) [Study of the history of Kazakhstan (historical literature of the 20s – mid-30s)]. *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960 gg.)*. Ocherki stanovleniya i razvitiya. Alma-Ata: Gylym, 1990. Pp. 61–92. [In Rus.]

Alimbayev, 2015 – *Alimbayev N.A.* Rossyskaya istoriografiya Kazakhstana dosovetskogo perioda kak istoriko-etnografichesky istochnik. Vvedeniye v problematiku // Istoriya i kultura kazakhov Zapadnogo Kazakhstana v rossyskoy istoriografii XIX – 20–30 gg. XX veka [Russian History of Kazakhstan in the Pre-Soviet Period as a Historical and Ethnographic Source. Introduction to the Problem. *History and Culture of the Kazakhs of Western Kazakhstan in Russian History of the 19th – 20–30s of the 20th Century*]. Nauchn. red. Nursan Alimbay. Atyrau: Agatay, 2015. T. 2. Pp. 5–31. [In Rus.]

Alimbay, Qaqabayev, Smagulov, 2024 – *Alimbay N., Qaqabayev B.S., Smagulov B.K.* Kazaktyn ezhelgi as-tagam zhuyesiniñ tarikhi etnografiyasy (XVIII – Sovettik kezennin algashky onzhyldygy) [Historical ethnography of the traditional food system of the Kazakhs]. *Otan tarikhy*. 2024. № 27 (4). Pp. 829–870. [In Rus.]

Anufriyeva, 1926 – *Anufriyeva T.I.* Kazakhskoye khozyaystvo po rayonam [Kazakh economy in the region]. *Kazakhskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh*. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR. Pod red. S.P. Shvetsova. Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 115–166. [In Rus.]

Asfendiyarov, 1935 – *Asfendiyarov S.D.* Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen) [History of Kazakhstan (since ancient times)]. T. 1. Alma-Ata: Kazakstan olkelik baspasy, 1935. 262 p. [In Rus.]

Barandov, 1940 – *Barandov G.* Stolipindjk reaksia [Stolypin's regime]. Alma-Ata, 1940. 27 p. [In Kaz.]

Bolshakova, 2022 – *Bolshakova O.V.* [Retsenziya na knigu:] Kempbell Yan. Znaniye i okrainy imperii. Kazakhskiy posredniki i rossyskoye upravleniye v Step, 1731–1917 [Book review:] Kempbell Yan. Knowledge and borders of empire. Kazakh mediators and Russian rule in the Steppes, 1731–1917]. Sankt-Peterburg: Academic Studies, 2022. 391 p. [In Rus.]

Bukeykhan, 1927 – *Bukeykhan A.* Kazaki Adayevskogo uyezda [Kazakhs of Aday district] // Kazaki. Antropologicheskiye ocherki. Izdaniye osobogo komiteta Akademii nauk po issledovaniyu soyuznykh i avtonomnykh respublik. Leningrad: AN SSSR, 1927. Pp. 58–82. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* [«Kirgiz-kaysak»] Sudba kirgizskogo zemlepolzovaniya [Kazakh land use plan]. *V mire musulmanstva*. 1911. № 27. 21 oktyabrya (3 noyabrya). *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-tom. Astana: Alash-Orda, 2018. Pp. 335–338. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Bukeykhanov A.N. Gruppy, raspolozhennyye na arendovannoy zemle [Groups located on rented land]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914 / Qurast. Sultankhan Zhusip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 186–257. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Kazakhi i pereselentsy [Kazakhs and Persecutors]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhusip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 552–554. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Obshchinno-aulnyye gruppy, raspolozhennyye na pravom beregu Irtysha [Community-village groups located on the right bank of the Irtysh]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhusip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 167–185. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Obshchiny i auly, zimuyushchiye na pastbishchakh obshchego polzovaniya [Communities and villages, wintering on pastures of common use]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914. Qurast. Sultankhan Zhusip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 257–264. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.* Otchuzhdeniye kirgizskikh oroshayemykh pashen [Alienation of Kazakh Lands]. *Sibirskiy voprosy*. Sankt-Peterburg, 1908. № 16. Pp. 14–20. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VI-tom. Astana: Alash-Orda, 2018. Pp. 237–241. [In Rus.]

Bukeykhanov, 2018 – *Bukeykhanov A.N.* Nashestviye «tavrichan» v Sibir [Our “tavrichan” in Siberia]. *Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary*. VIII-t. 1909–1914 / Qurast. Sultankhan Zhusip (Aqquly). Astana: Alashorda, 2018. Pp. 311–313. [In Rus.]

Campbell, 2020 – *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire. Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell Univ. Press, 2017. 273 p. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2020.01.012>. Pp. 69–79.

Chirkin, 1907 – *Chirkin G.* K voprosu o proiskhozhdenii zemelnoy obshchiny v Sibiri [To the question of the origin of a land community in Siberia]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 105–111. [In Rus.]

Chirkin, 1907 – *Chirkin G.* Zemleustroystvo kirgiz v svyazi s kolonizatsiyey stepi [Kazakh land construction in tandem with colonization]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 2. Pp. 44–68. [In Rus.]

Chislennost naseleniya., 2024 – *Chislennost naseleniya* po otdelnym etnosam Respubliki Kazakhstan. Na nachalo 2024 goda [Population size by ethnic group in the Republic of Kazakhstan. As of the beginning of 2024]. Ser. 18. Demograficheskaya statistika. Data reliza: 22.04.2024. Astana, 2024. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/157456/>. [In Rus.]

Chuloshnikov, 1924 – *Chuloshnikov A.P.* Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda. V svyazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugih tyurkskikh plemen. Chast pervaya. Drevneye vremya i sredniye veka. Lektsii, chitannyye v Orenburgskom otdelenii Moskovskogo arheologicheskogo instituta v 1921 g. [Essays on the history of the Kazak-Kirghiz people. In contact with the common historical destinies of other Tyurkish tribes. First part. Ancient and Middle Ages. Lectures read in the Orenburg branch of the Moscow Archaeological Institute in 1921]. Orenburg: Kirgosizdat, 1924. 291 p. [In Rus.]

Galuzo, 1965 – *Galuzo P.V.* Agrarnyye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867–1914 gg. [Agrarian relations in southern Kazakhstan in 1867–1914] / Pod red. S.M. Dubrovskogo. Alma-Ata: Nauka, 1965. 347 p. [In Rus.]

Geyns, 1897 – *Geyns A.K.* Dnevnik 1865 goda. Puteshestviye po kirgizskim stepyam [Diary of 1865. Travels along the Kazakh steps]. *Sobraniye literaturnykh trudov Aleksandra konstantinovicha Geynsa*. Sankt-Peterburg: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1897. T. 1. Pp. 179–589. [In Rus.]

Ibrayev, 1995 – *Ibrayev S.I.* Pereselencheskaya politika tsarizma i izmeneniye demograficheskoy situatsii v Severnom Kazakhstane (konets XIX – nachalo XX vv.) [Transnational political instability and changes in the demographic situation in Northern Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries)]. Avtoref. diss... kand.ist.nauk. Almaty, 1995. 23 p. [In Rus.]

Istoriya Kazakhskoy SSR., 1949 – *Istoriya Kazakhskoy SSR* (s drevneyshikh vremen do nashikh dney) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to today)] / 2-e izd., ispravl. i dop.; pod red. I. Omarova i A.M. Pankratovoy. Alma-Ata: Gostip., 1949. T. 1. [In Rus.]

Istoriya Kazakhstana., 2000 – *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh* [History of Kazakhstan from ancient times to our days]. Almaty: Atamyr, 2000. T. 3. 766 p. [In Rus.]

Kalimoldina, 2023 – *Kalimoldina Zh.A.* Pereimenovaniye naselennykh punktov Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti v 1900–1917 gg. Kak narusheniye ustoychivosti toponimicheskoy sistemy [Renaming of populated areas of the East Kazakhstan region in 1900–1917 as did the stability of the topographical system deteriorate]. *Genesis: istoricheskiye issledovaniya*. 2023. № 4. Pp. 91–100. [In Rus.]

Katalog kart., 2023 – *Katalog kart po istorii i kulture Velikoy stepi (drevnost, srednevekovye, novoye vremya)* [Catalog of maps on history and culture Great Steppes (ancient, middle ages, modern times)]. Abuseitova M.Kh., Tabynbayeva Z.S., Shaymardanova N.Zh., Zhugenbayeva G.S., Kınayat B., Zhumagulov K.T., Uzhkenov Ye.M., Oshan Zh., Ospanov N., Belgozha Ye.K., Sultangaliyeva G.S., Mederova D.E., Karimova Z.K., Karasova S. Almaty: Shygys pen Batys, 2023. 284 p. [In Rus.]

Kaufman, 1905 – *Kaufman A.A.* Pereseleniye i kolonizatsiya [Resettlement and colonization]. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestvennaya polza», 1905. IX + 349 + 83 p. [In Rus.]

Kaufman, 1908 – *Kaufman A.A.* Russkaya obshchina v protsesse eye zarozhdeniya i rosta [Russian society during the process of birth and growth]. Moskva: Tip. Tov-va I.D. Sytina, 1908. XVI + 455 p. [In Rus.]

Kaymuldinova, 1998 – *Kaymuldinova K.D.* Kazaktardyn tabigatty paydalanu zhane qorgau dasturlerinin toponimikalyk aspektleri [Toponymic aspects of the tradition of using and protecting nature among the Kazakhs]: geogr. gyl. kand... diss. Almaty, 1998. 140 s. [In Rus.]

Kazakhsko-russkiye otnosheniya., 1964 – *Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVIII – XIX vekakh (1771–1867 gody)* (Sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the 18th – 19th centuries (1771–1867) (collection of documents and materials)]. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. [In Rus.]

Kazaki, 1927 – *Kazaki*. Antropologicheskiye ocherki [Kazakhs. Anthropological essays] / Pod red. S.S. Rudenko. L.: Izd. AN SSSR, 1927. 223 s. 2 karty, 27 fotografy, 15 grafikov; Kazaki. Antropologicheskiye ocherki / Pod red. S.S. Rudenko. Leningrad: Izd. AN SSSR, 1927. 273 p. 40 fotografy, 2 karty, 62 risunka v tekste. [In Rus.]

Kazaki, 1930 – *Kazaki*. Sbornik statey antropologicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspeditsii Akademii nauk SSSR, issledovaniye 1927 g. [Kazakhs. Collection of state anthropological research of the Kazakhstan expedition of the USSR Academy of Sciences, research 1927]. Pod red. S.S. Rudenko. L.: AN SSSR, 1930. 334 p. [In Rus.]

Khvorostansky, 1907 – *Khvorostansky P.* Kirgizsky vopros v svyazi s kolonizatsiyey stepi [Kazakh questions in connection with the colonial steppe]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 53–104. [In Rus.]

Kokoulin, 1907 – *Kokoulin P.* Khod pereseleniya, vodvoreniya i khozyaystvennogo ustroystva pereselentsev v Turgayskoy oblasti [Resettlement, planting and agricultural construction in Turgay region]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 208–221. [In Rus.]

Krestyanin, 1986 – *Krestyanin* [Peasant]. *Etimologicheskoy slovar russkogo yazyka v 4 tomakh* / Avt.-sost. M. Fasmer.; per. s nem., izd. 2-e. Moskva: Progress, 1986. T. II. Pp. 374. [In Rus.]

Ksenzshik, 2015 – *Ksenzshik G.N.* Istoricheskaya geografiya stepnykh oblastey Kazakhstana v XIX – nachale XX vv. Monografiya [Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries. Monograph]. Almaty: Aygany, 2015. 406 s., 3 kartoskhemy. [In Rus.]

Ksenzshik, 2020 – *Ksenzshik G.N.* Kartograficheskiye materialy po istorii Kazakhstana XVIII – nachala XX v.: v kontekste formirovaniya gosudarstvennykh granits. Monografiya [Cartographic materials on the history of Kazakhstan in the 18th – early 20th centuries: in the context of the formation of state granits. Monograph]. Almaty: N-Press, 2020. 376 p. [In Rus.]

Ksenzshik, Karin, 2023 – *Ksenzshik G.N., Karin Ye.T.* Svodny katalog geograficheskikh materialov po istorii Kazakhstana XVII – nachala XX vv. [Summary catalogue of geographic materials on the history of Kazakhstan from the 17th to the early 20th centuries]. Almaty: N-Press, 2023. 495 p. [In Rus.]

Larin, 1926, – *Larin I.V.* Nekotorye itogi analiza norm zemelnogo nadela, ustanovlennyye ekspeditsiyey F.A. Shcherbiny v Kokchestvom, Aktyubinskom i Karkaralinskom uyezdakh [Some of these are analyses of land allotment norms established by the FA Shcherbina expedition in Kokshetau, Aqtobe and Karkaraly districts]. *Kazakskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR*. Pod red. S.P. Shvetsova Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 167–186. [In Rus.]

Lenin, 1968 – *Lenin V.I.* Pereselenchesky vopros [The resettlement issue]. *Polnoye sobraniye sochineny*. 5-e izd. Moskva: Izd-vo polit. lit-ry, 1968. P. 325–336. [In Rus.]

Logutov, 1929 – *Logutov N.A.* Ocherk rodovogo i rasprostraneniye osnovnykh kazakskikh rodov na territorii byvshey Semipalatinskoy gubernii (s kartoy) [Essay on the origin and distribution of the main Cossack clans in the territory of the former Semipalatinsk province (with map)]. *Zapiski Semipalatinskogo otdela Obshchestva izucheniya Kazakhstana (byvshy Semipalatinsky otdel Gosudarstvennogo Russkogo geograficheskogo obshchestva)*. Semipalatinsk, 1929. T. I. Vyp. XVIII. Pp. 34–48. [In Rus.]

Lyubavsky, 1909 – *Lyubavsky M.K.* Istoricheskaya geografiya Rossii v svyazi s kolonizatsiyey. Kurs, chitanny v Moskovskom universitete v 1908–1909 gg. [Historical geography of Russia in connection with colonization. Courses read at Moscow University in 1908–1909]. Moskva: Tipo-lit. I.I. Lyubimogo, 1909. 304 p. [In Rus.]

Maltusynov, 2006 – *Maltusynov S.N.* Agrarny vopros v Kazakhstane i Gosudarstvennoy dume Rossii 1906–1917 gg. (Sotsiokulturny podkhod) [Agrarian issues in Kazakhstan and the Russian State Duma 1906–1917 (Social Cultural Aspects)]. Almaty: Dayk-Press, 2006. 332 p. [In Rus.]

Martin, 2012 – *Martin Virdzhiniya*. Zakon i obychay v Step: kazakhi Srednego zhuza i rossysky kolonializm v XIX veke [Law and custom in Step: Kazakhs of the Middle Ages and Russian colonialism in the 19th century]. Almaty: Tsentr operat. pechati KazATiSO, 2012. 282 p. [In Rus.]

Masanov, 1995 – *Masanov N.E.* Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatelnosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of the Kazakhs: the basics of life in a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest; Moskva; Gorizont, 1995. 320 p. [In Rus.]

Masanov, Abylkhozhin, Yerofeyeva, Alekseyenko, Baratova, 2001 – *Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Yerofeyeva I.V., Alekseyenko A.N., Baratova G.S.* Istoriya Kazakhstana. Narody i kultury [History of Kazakhstan. People and Culture]. Almaty: Dayk-Press, 2001. 600 p. [In Rus.]

Matskevich, 1929 – *Matskevich N.N.* Srovnitel'naya dlinn kochevok kazakhskogo naseleniya byvshey Semipalatinskoy gubernii (s kartoy) [Comparative length of Kazakh settlements in the Semipalatinsk province (with map)]. *Zapiski Semipalatinskogo otdela Obshchestva izucheniya Kazakhstana (byvshey Semipalatinskogo otdela Gosudarstvennogo Russkogo geograficheskogo obshchestva)*. Semipalatinsk, 1929. T. 1. Vyp. XVIII. Pp. 1–33. [In Rus.]

Mukanov, 1974 – *Mukanov M.S.* Etnichesky sostav i rasseleniye kazakhov Srednego zhuzha [Ethnic composition and settlement of the Kazakhs of the Middle Zhuz]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 200 p. [In Rus.]

Mukanov, 1991 – *Mukanov M.S.* Etnicheskaya territoriya kazakhov v XVIII – nachale XX vekov [Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th – early 20th centuries]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 64 p. [In Rus.]

Ostafyev, 1895 – *Ostafyev V.* Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaystve [Colonization of steppe areas in connection with the issue of nomadic farming]. *Zapiski IRGO*. Kn. XVIII Vyp. I. Omsk: Tip. okr. Shtaba, 1895. Pp. 1–62. [In Rus.]

Pavlov, 2010 – *Pavlov K.A.* Russkoye geograficheskoye obshchestvo: istoriya i sovremennost [Russian Geographical Society: History and Modernity]. *Sovremennyye problemy servisa i turizma*. 2010. № 1. Pp. 4–8. [In Rus.]

Pereseleniye v Stepnoy kray., 1906 – *Pereseleniye v Stepnoy kray v 1906 g. (oblasti Akmolinskaya i Semipalatinskaya)* [Resettlement in Steppe in 1906 (Akmolinsk and Semipalatinsk regions)]. Sankt-Peterburg: Izd. Pereselench. upr-niya, 1906. Vyp. XXVII. 61 p. [In Rus.]

Pereseleniye v Stepnoy kray., 1907 g. – *Pereseleniye v Stepnoy kray v 1907 godu. Spravosnaya kniga o pereselenii v oblasti Turgayskuyu, Uralskuyu, Akmolinskuyu i Semipalatinskuyu. S kartoy pereselencheskikh uchastkov* [Resettlement in Steppe in 1907. Reference book on resettlement in the Turgay, Ural, Akmola and Semipalatinsk regions. Map of resettlement areas]. Vyp. XXXVII. Sankt-Peterburg: Izd. Pereselencheskogo upravleniya, 1907. 167 p. [In Rus.]

Petropavlovsky, 2007 – *Petropavlovsky N.* Ocherk zemlevladieniya [Essay on land ownership]. *Voprosy zemlepolzovaniya v kazakhskoy etnografii*. Astana: Altyn kitap, 2007. Pp. 36–55. [In Rus.]

Polochansky, 1926 – *Polochansky Ye.A.* Za novyy aul-kstau [Za novyy aul-kstau]. Moskva: Izd. Kazakhskogo predst-va, 1926. 38 p. [In Rus.]

Proshloye Kazakhstana., 1935 – *Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbornik 1 (V v. B.C. – XVIII A.D.) Kazakhstan's past in sources and materials. Bornik 1 (5th century – 18th century) / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova i prof. P.A. Kunte.* Alma-Ata: Kazakskoye krayev. izd-vo; Moskva, 1935. 300 p. [In Rus.]

Proshloye Kazakhstana., 1936 – *Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbornik 2 [Kazakhstan's past in sources and materials. Part 2] / Pod red. prof. S.D. Asfendiarova i prof. P.A. Kunte.* Alma-Ata: Kazakskoye krayev. izd-vo; Moskva, 1936. 293 p. [In Rus.]

Rech glavnoupravlyayushchego., 1907 – *Rech glavnoupravlyayushchego zemleustroystvom i zemledeliyem knyazya B.A. Vasilchikova v komissii Gosudarstvennoy Dumy 5 dekabrya 1907 goda* [The speech of the head of land construction and land management, Prince B. A. Vasilchikov, to the State Duma commission on December 5, 1907]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 2. Pp. 418–425. [In Rus.]

Remnev, 2001 – *Remnev A.V.* U istokov rossiyskoy imperskoy geopolitiki: aziatskiye «pogranichnye prostranstva» v issledovaniyakh M.I. Venyukova [At the Sources of Russian Imperial Geopolitics: Asian "Border Spaces" in the Research of M. I. Venyukov]. *Istoricheskoye zapiski*. Moskva: Nauka, 2001. T. 4 (122). Pp. 344–369. [In Rus.]

Remnev, 2008 – *Remnev A.V.* Kak «chuzhaya» zemlya stanovilas «russkoy»: narodnoye i istoricheskoye soznaniye v imperskikh strategiyyakh «obruseniya» aziatskikh okrain [How a "foreign" land became "Russian": national and historical consciousness in imperial strategies for "Russification" of Asian countries]. *Kultura russkikh v arkhologicheskikh issledovaniyakh*. Omsk: Apelsin, 2008. Pp. 27–38. [In Rus.]

Remnev, 2010 – *Remnev A.V.* Imperiya rasshiraetsya na vostok: «toponimichesky natsionalizm» v simvolicheskom prostranstve Aziatskoy Rossii XIX – nachala XX v. [Empire expands to the East: "toponymic nationalism" in the symbolic transition of Asian Russia in the 19th – early 20th centuries]. *Ofiary Imperium – Imperia jako ofiary. 44 spojrzienia = Imperial Viktims – Empires as Viktims. 44 views* / ed. A. Nowak. Warszawa, 2010. Pp. 153–168. [In Rus.]

Remnev, 2011 – *Remnev A.V., Suworova N.G.* «Russkoye delo» na aziatskikh okrainakh: «russkost» pod ugrozoy ili «somnitelnye kulturtregery» [«Russian Affairs» in Asian Territories: «Russian» under threat or «questionable cultural regulation»]. *Izobreteniya imperii: yazyki i praktiki*. M.: Novoye izdatelstvo, 2011. Pp. 152–222. [In Rus.]

Rodoslovnye skhemy kirgiz Akmolinskogo uyezda, 1907 – *Rodoslovnye skhemy kirgiz Akmolinskogo uyezda* [Ancestry of the Kyrgyz of Akmola Province]. *MKZ. Akmolinskaya oblast. Akmolinsky uyezd*. T. III. Ch. 1. Poaulnye tablitsy. Sankt-Peterburg: Tip. T-va Khud. pechati, 1907. Pp. 125–141. [In Rus.]

- Rodoslovnye skhemy kirgiz Karkaralinskogo uyezda, 1905 – Rodoslovnye skhemy kirgiz Karkaralinskogo uyezda [Ancestry of the Kyrgyz of Karkaraly Province]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Karkaralinsky uyezd*. T. VI. Sankt-Peterburg: Tip. «Tov. khud. pechati», 1905. Pp. 155–167. [In Rus.]
- Rodoslovnye skhemy kirgiz Zaysanskogo uyezda, 1909 – Rodoslovnye skhemy kirgiz Zaysanskogo uyezda [Ancestry of the Kyrgyz of Zaysan Province]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Zaysansky uyezd*. T. VIII. Sankt-Peterburg, 1909. [In Rus.]
- Rodoslovnye skhemy, 1902 – Rodoslovnye skhemy [Ancestry schemes]. *MKZ. Akmolinskaya oblast. Omsky uyezd*. T. XI. Omsk: Tip. Shtaba Sib. voyennogo okruga, 1902. Pp. 43–44. [In Rus.]
- Rodovye skhemy, 1905 – Rodovye skhemy [Birth charts]. *MKZ. Semipalatinskaya oblast. Ust-Kamenogorsky uyezd*. T. IX. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1905. Pp. 54–66. [In Rus.]
- Rossiya., 1903 – Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A Complete Geographical Description of Our Technological Land: A Handbook and Travel Book for Russian People]. Pod red. V.P. Semenova. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1903. 448 p. [In Rus.]
- Rossiya., 1903 – Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey [Russia. A Complete Geographical Description of Our Technological Land: A Handbook and Travel Book for Russian People]. Pod obshch. ruk. V.P. Semenova-Tyan-Shanskogo. T. XIX. Turkestansky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1913. 864 p. [In Rus.]
- Rossyskiye ekspeditsii., 2008 – Rossyskiye ekspeditsii v Tsentralnuyu Aziyu v kontse XIX – nachale XX v. [Russian expedition to Central Asia in the 19th – early 20th centuries]. Sankt-Peterburg: Slaviya, 2008. 244 p. [In Rus.]
- Rumyantsev, 1910 – *Rumyantsev P.P.* Kirgizsky narod v proshlom i nastoyashchem [The Kazakh people are in past and present]. Sankt-Peterburg, 1910. 66 p. [In Rus.]
- Ryabokon, 1926 – *Ryabokon V.K.* K voprosu o sovetizatsii kazakhskogo aula [To the question about the sovietization of the Kazakh village]. *Krasnyy Kazakstan*. 1926. № 1. Pp. 54–58. [In Rus.]
- Sedelnikov, 1907 – *Sedelnikov T.I.* Borba za zemlyu v Kirgizskoy stepi [Fight for the land in the Kazakh steppe]. Sankt-Peterburg: Dorovatovsky i Charushnikov, 1907. 88 p. [In Rus.]
- Sedelnikov, Bukeykhanov, Chadov, 1903 – *Sedelnikov A.N., Bukeykhanov A.N., Chadov S.D.* Istoricheskiye sudby Kirgizskogo kraya i ego kulturnye uspekhi [Historical Destiny of the Kyrgyz Republic and its Cultural Aspects]. *Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva*. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg, 1903. Pp. 139–175. [In Rus.]
- Shakhmatov, 1963 – *Shakhmatov V.F.* Istorografiya Kazakhstana (izucheniye istorii Kazakhstana v kontse XIX – nachale XX v.) [Historiography of Kazakhstan (studying the history of Kazakhstan at the end of the twentieth - beginning of the twentieth century)]. *Ocherki istorii istoricheskoy nauki v SSSR*. Moskva: Nauka, 1963. T. 3. Pp. 751–760. [In Rus.]
- Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Byudzhetnaya statistika [Budget statistics]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva (izdayetsya s 1766 g.)*. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1902. Pp. 373–385. [In Rus.]
- Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Issledovaniya stepnykh oblastey [Research of steppe areas]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva*. 1902. № 3. Pp. 321–339. [In Rus.]
- Shcherbina, 1902 – *Shcherbina F.A.* Podvorno-sanitarnye perepisi [Courtyard sanitary procedures]. *Trudy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshchestva (izdayetsya s 1766 g.)*. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshchestv. polza», 1902. Pp. 386–393. [In Rus.]
- Shkapsky, 1907 – *Shkapsky O.* Na rubezhe pereselencheskogo dela (s kartoyu) [On the rubble of the trans-Siberian business (with a map)]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 112–137. [In Rus.]
- Shuman, 1907 – *Shuman N.* K voprosu ob ustroystve i kolonizatsii Sibiri [To the question of the construction and colonization of Siberia]. *Voprosy kolonizatsii*. 1907. № 1. Pp. 3–18. [In Rus.]
- Shvetsov, 1926 – *Shvetsov S.P.* Pereselencheskaya kolonizatsiya [Resettlement colonization]. *Kazakskoye khozyaystvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyakh. Materialy k vyrabotke norm zemelnogo ustroystva v KazASSR*. Pod red. S.P. Shvetsova. Leningrad: Tip. Akad. khudozhestv, 1926. Pp. 106–114. [In Rus.]
- Sokolovsky, 1926 – *Sokolovsky V.G.* Kazakhsky aul [Kazakh village]. Tashkent: TsSU KazASSR, 1926. 49 p. [In Rus.]
- Spassky, 1820 – *Spassky G.* Kirgiz-kaysaki Bolshoy, Sredney i Maloy ordy [Kirghiz-kaysaki of the Senior, Middle and Little Zhuz]. *Sibirsky vestnik*. 1820. Ch. 9. 152 p. [In Rus.]
- Suleymenov, 1934 – *Suleymenov B.* Kazakhsky kolonialny aul [Kazakh colonial village]. Moskva: Tip. gaz. «Pravda», 1934. 112 p. [In Rus.]
- Suleymenov, 1963 – *Suleymenov B.* Agrarny vopros v Kazakhstane v posledney trety XIX – nachala XX v. (1867–1907 gg.). [Agrarian issues in Kazakhstan in the last third of the XIX – beginning of the XX century (1867–1907)]. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kazakhskoy SSR, 1963. 412 s. [In Rus.]
- Suleymenov, Basin, 1981 – *Suleymenov B., Basin V.Ya.* Kazakhstan v sostave Rossii v XVIII – nachale XX v. [Kazakhstan became part of Russia in the 18th – early 20th centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 247 p. [In Rus.]

Svod MKZ., 1906 – Svod MKZ, sobrannykh i razrabotannykh ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [MKZ production, assembled and developed by experts on the study of step-by-step areas]. Sankt-Peterburg: Tip. «Tov-va Khudozh. Pechati», 1906. T. XIII. Vyp. 1-y. XI + 322 p. [In Rus.]

Terentyev, 1906 – *Terentyev M.A.* Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. S kartami i planami [History of the conquest of Central Asia. With maps and plans.]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipo-litografiya V.V. Komarova, 1906. 510 p. [In Rus.]

Togzhanov, 1926 – *Togzhanov G.* O kazakhskom aule [About of Kazakh village]. Kzyl-Orda: Kazgosizdat, 1926. 70 p. [In Rus.]

Tokmurzayev, 209 – *Tokmurzayev B.S.* Kolonizatsiya Stepnogo kraya v obshchestvenno-politicheskom diskurse vtoroy poloviny XIX – nachala XX v. [Colonization of the Steppe Region in the social and political sphere of the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2019. № 438. Pp. 163–171. [In Rus.]

Trudy Chastnogo Soveshchaniya, 1907 – Trudy Chastnogo Soveshchaniya, sozvanogo 20 maya 1907 goda Stepnym general-gubernatorom po voprosam o nuzhdakh Kirgizov Stepnogo kraya [Protocol of the meeting, convened on May 20, 1907 by the Stepnyy Gubernator-General on the issues of needs of the Kirghiz Steppe region]. Pechatayetsya po rasporyazheniyu Stepnogo general-gubernatora. Omsk:1907. 93 p. [In Rus.]

Tynyshpayev, 1925 – *Tynyshpayev M.* Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials to the history of the Kazakh people]. Tashkent: Vost. otdel. Kirg. gos. izd-va, 1925. 78 p. [In Rus.]

Venyukov, 1873 – *Venyukov M.* Opyt voyennogo obozreniya russkikh granits v Azii [Experience of a military review of Russian granites in Asia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i K, 1873. 79 p. [In Rus.]

Volkova, 1988 – *Volkova T.P.* K izucheniyu i ispolzovaniyu dannykh dorevolyutsionnoy byudzhetnoy statistiki kazakhskikh khozyaystv [To study and use data from pre-revolutionary statistical data of Kazakh farmers]. *Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazakhstana (dorevolyutsionny period)* / Sost. N. Alimbayev, T.P. Volkova. Alma-Ata: Nauka, 1988. Pp. 171–190. [In Rus.]

Volkova, 2000 – *Volkova T.P.* Agrarnaya politika samoderzhaviya. Pravitelstvenny kurs na massovuyu zemledelcheskuyu kolonizatsiyu [Agrarnaya politika samoderzhaviya. Governance courses on mass land colonization]. *Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh*. T. 3. Almaty: Atamura, 2000. Pp. 426–427. [In Rus.]

Vyalov, 1931 – *Vyalov O.S.* Gidrogeologicheskiye issledovaniya stepnoy polosy k yugu ot r. Emby i severnoy chasti Ustyurta [Hydrogeological studies of the steppe strip to the south of the Emby River and the northern part of Ustyurt]. *Trudy Glavnogo geologo-razvedochnogo upravleniya*. Moskva; Leningrad: GGRU, 1931. 26 p. S kartoy [In Rus.]

Vyalov, 1934 – *Vyalov O.S.* Kolodtsy i istochniki Ustyurta [Wells and springs of the Ustyurt region]. *Izvestiya Gosudarstvennogo geograficheskogo obshchestva*. 1934. T. 66. № 1. Pp. 146–175. [In Rus.]

Zhirenshin, 2006 – *Zhirenshin K.A.* Administrativno-politicheskiye reformy 60–90 -kh godov XIX v. v Kazakhstane [Administrative-political reforms of the 60s–90s of the 19th century in Kazakhstan]. *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney. V pyati tomakh*. T. 3. Almaty: Atamura, 2000. P. 447–468. [In Rus.]

Zhivopisnaya Rossiya., 1885 – *Zhivopisnaya Rossiya*. Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [Nice Russia. Our technology in land, historical, ethnic, economic and bytovom meanings] / Pod obshchey red. P.P. Semenova. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. Sankt-Peterburg; Moskva: Izd. Tovarishchestva M.O. Volf, 1885. 452 p. [In Rus.]

Zhiyenalina, 2006 – *Zhiyenalina I.S.* XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy – 1917 zh. aralygynda patshalyk Reseydin qazaq zherin otarlauy: tarikhnalyk zertteu [Colonization of Kazakh lands by tsarist Russia in the second half of the 19th century – 1917: a historiographic study]. Tarikh gyl. kand. avtoref. Almaty, 2006. 34 p. [In Rus.]

СОДЕРЖАНИЕ

ОТАН ТАРИХЫ № 28 (3). 2025

Ainur Dauletovna Zhuandykova, Kuanysh Aldabergenovich Iskakov

THE HISTORY OF KAZAKH MIGRATION TO IRAN: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES.....553

Burkitbay Gelmanuly Ayagan

ON THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS" BY S.A. KOZIN.....563

Makhabbat M. Kozybayeva

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF DISENFRANCHISEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S.....573

Nazym Amanzholova, Aliya Oskembay, Kenzhegul Tergembay

YOUTUBE AS A PLATFORM FOR THE REPRESENTATION OF OTYNSHY ALZHANOV: INTERPRETATIONS AND PUBLIC ENGAGEMENT IN DIGITAL MEDIA.....591

Ziyabek E. Kabuldinov, Olzhas B. Kuanbay, Ualikhan S. Ibraev

JAPANESE HISTORIOGRAPHY FROM ANCIENT TIMES TO 1912: EVOLUTION OF HISTORICAL THOUGHT AND SOURCES.....601

Oraz Sapashevich Sapashev, Samat Kairollaevich Samashev

THE TRADITION OF CONTINUITY IN STATE STANDARDS AND WEAPONRY AMONG THE SAKA, XIONGNU, AND TURKS.....617

Toraigyrov Erzhan Muratovich, Bakirova Zhansaya Bazaralyevna

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE PRIIRTYSH REGION FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE 1920S.....638

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova, Tolkynay Kuandykzy Sakabay

FOOD AND FINANCIAL ASSISTANCE MEASURES FOR DESTITUTE CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL KAZAKHSTAN).....650

Абдукаюм Абдукадиров

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА (1917–1924 гг.).....660

Айгүл Молдалиқызы Сманова

ГЕНЕРАЛ В. СИКОРСКИЙДІҢ ЭМИГРАНТТЫҚ ҮКІМЕТІ: САЯСИ КЕЛБЕТІ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ.....669

Айнур Канатовна Кайруллина, Альбина Абеновна Максумова

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТАРШЕГО СУЛТАНА БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА КАЗАНГАПА БИ САТЫБАЛДЫУЛЫ.....681

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп, Сулушаш Рахимжановна Сарманова, Халил Борисович Маслов

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ИМПЕРАТОРЛЫҚ РЕСЕЙ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАТЫС-СІБІР БӨЛІМІ ҚҰРАМЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....690

Ахметова Раушан Дюсенбековна, Қонбай Ерке

1930-ШЫ ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірі мысалында).....705

Болат Сағидоллаұлы Жұмағұлов, Лесқали Базарғалиұлы Бердіғажин, Алдар Сәрсенұлы Сәрсенов

1931 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМДАҒЫ БОСАҒА ШАЙҚАСЫ: ҰРЫС ТАКТИКАСЫ, ӘСКЕР КҮШІ.....719

Гульмира Усенбаевна Орынбаева

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА МЕЖДУ ПРИТЯЖЕНИЕМ «УХОДЯЩЕГО ПОЛЯ» И «КОЛХОЗНОЙ» ПОВЕСТКОЙ (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.).....732

Дидар Бейсенғалиевна Касымова, Болат Кудайбергеноұлы, Алмас Каиргельдинович Кенжеғалин

ПИСЬМО 43 ИЗ КЕНТАУ В ЦК КП КАЗАХСТАНА: ОПЫТ АНАЛИЗА.....749

Динара Кайсаровна Сулейменова, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ТОКТАМЫША В 1380-1395 ГОДАХ.....767

Еңлік Қабыкенқызы Абеуова, Анар Еркенқызы Кәрімова, Гүлфира Елубайқызы Отепова

Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕГІ РЕЦЕНЗИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (1940-1960 жж.).....777

Ерден Ерназарович Ибраев, Гульмира Келдыбаевна Нурушева, Жангельды Арсенович Шаукенов

МЕТОДОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА.....790

Жаксылык Муратович Сабитов

ШЫҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....801

Кенжебаев Габит Капезович, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

СВЕТСКИЕ И МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....812

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы, Абдулина АқсұңқарТұрсынқызы

ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....827

Нұрсан Әлімбай, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТІЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТІГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917).....844

Өтеубай Қожақұлы, Абусаид Гафурұлы Асқар

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ.....881

Самал Сағнайқызы, Спатай Алтынбекович Сартаев, Салтанат Адыровна Нусупбаева

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И РЕПРЕССИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XX ВЕКЕ.....895

Сейдехан Нұрмаханұлы Әлібек, Ержан Джаркинбаевич Пазиров, Асан Үсінов

«ҮЛКЕН ТЕРРОР» ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІКТЕ ҚЫЗМЕТ АТҚАРҒАН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ.....907

Тимур Әкімханұлы Әпендиев, Нұржігіт Момынбекұлы Абдуқадыров, Мадина Анатольевна Ермаханова

ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПРОБЛЕМАЛАР (1991-2024 жж.).....920

Токтабай Ахмет Уалханұлы

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИРРИГАЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЖЕТЫСУ И ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ.....936

Шолпан Аширалиевна Торгаутова, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева, Женгиз Буяр

ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX в. - 1924 г.....946

Эльмира Серікбайқызы Абдукамалова, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева, Пердехан Бекмағанбетұлы Мұсырманқұл

«РАДЛОВ АЛЬБОМЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ: МУЗЕЙЛІК АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....965

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кезегіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.